

В. Винниченко

В графському

УНІВЕРСАЛЬНА БІБЛІОТЕКА

„ЧАС“

В. Винниченко

В ГРАФСЬКОМУ МАЄТКУ

4

УНІВЕРСАЛЬНА БІБЛІОТЕКА „ЧАС“

№ 4

В. ВИННИЧЕНКО

ІД.

У ГРАФСЬКОМУ МАЄТКУ

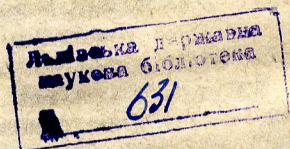
36017/A.

Видавниче Товариство
«ЧАС»

Київ—1926

Ш 5/2 = 94) 5-644

Київський Окрліт ч. 15696

Зам. 811—6000

Трест „Київ-Друк“, 6-та друкарня, вул. Леніна 19

I

Що може статися від того, що чоловік одного вечора візьме та й піде собі на прохід не до цвинтаря, а, скажемо, до графського парку? Здається, нічого.

От живе собі молодий студент у містечку; містечко брудне, як лахміття на смітнику, пудне, убоге, обшарпане, забуте богом серед степової рівнини; і єсть біля його дві зелені плями: цвинтар та графський парк. От чоловік і ходив собі до одної плями, а потім пішов до другої. Що-вечора, як містечкові єврейські кози вертаються з поля, мекекаючи на весь степ дріжачими металічними голосами, Юхим брав собі в руки ціпочок і потихецьку виходив із хати, обережно причинивши двері, щоб мати не чула.

Невеличкий, як хлопчик, білявий, з жовтими вусиками і рожевими дитячими вухами, він ішов собі, ні на кого не дивлячись, ні до кого не заговорюючи.

На цвинтарі росла густа, пишна, незаймана тирса. Юхим сідав на стару могилку, длубав суху землю ціпочком і думав. Хто може знати: а може справді, життя отих померлих, отих, що лягли під

похилі хрестики, перейшло у цю сріблясту травцю, таку ніжну, сумовиту. А потім перейде в дерево, в кузочку, в вівцю, инше яке живе творіння, робитиме так тисячі переходів і знов колись-колись перетвориться в людину і заговорить, заспіває, заплаче. Хто може з певністю сказати, що є життя, що смерть?

Так ходив Юхим що-вечора до цвинтаря. І кози вже знали його, і пастушки. От іде студент, дячишин син, розстріляний більшовиками, син п'яниці-дячихи, більшовички. Може пастушки ще й инше говорили, та Юхим того не чув. Хіба можна переслухати все, що говорить зачучверене, темне, степове містечко?

Але раз припало так, що ввечері на цвинтар понесли когось ховати. Ну, що-ж,—Юхим звернув у переулочок і пішов у другий бік, через ринок до графського парку. Туди було трохи далі, а надто те не вигідно, що треба було йти вулицями. Тяготні вони, ці містечкові порошняні, задрипані вулички; цікаві та настирливі, кожний рух твій очима обсмокчуть, обгризуть як голодний собака кістку; як рентгеновським промінням з кожного віконечка, з кожної щілинки пронижуть тебе крізь одягу до самих кісток. А що вже виведуть з того, що саме висмокчуть, того ніяка фантазія передбачити не зможе.

Графський маєток, парк і лісок за ним були все-ж таки трошки осторонь од містечка, не торкались і краєчком до цієї сірої галасливої нечупайди. Будинок заховався за старий, полуплений мур, а круг муру струнко, як вартів на варті, стояли тополі, чуйно напруживши гострі вершечки. Тільки одним боком будинок підходив ближче до муру і з

поля крізь тополі видно було вікна другого поверху. А там далі тягся парк, а за парком молоденький лісок.

Над містечком вже стало вечерове сонце. Величезне, гаряче, червоне, воно неначе набухло від крові і в знеможі повисло над далекими млинами. А від його усе палало і кривавилось: і стовбури тополів, і мур, і сорока на самотній груші серед закривавленого жита, і білорі березки у графському лісі за парком. Гарячий, червоний сум став над степом, а з містечка сирітливо і тужно котилися повільні хвилі погребного дзвону.

Юхим зовсім не перед цим дзвоном зняв свого кашкета й побожно ніс його в руці. Ні, мертвих нема за що ні шанувати, ні жаліти, їх можна тільки пам'ятати. А кашкета скинув так собі, перед сонцем, перед сумом, перед високим, степовим, зеленкуватим небом. Так і в лісок увійшов вузьенькою стежкою, гладенькою, втоптанною босими селянськими ногами. Тут зразу повіяло прілою вогкістю, духом мокрого листа і кори. Стежка від ранішнього дощу була склизька, з зеленими од листу калюжками, через які треба було переступать, хапаючись за вогкі віти й обіймаючи руками дерева.

Ліс не любить гомону і руху. В йому треба стояти як у храмі. Юхим зупинився, підвів лице догори і застиг. Лісок стояв нерухомо, затаївшися, скося стежучи за студентом. На стовбурах і гіллях застигли жовто-червоні плями сонця і від них по лісі розсівалася золотиста мла задумливої туги. Урочисто й поважно мовчали старі дідусі-пні, порослі мохом і грибами.

Юхим знав звичаї лісу й не рухався. Правда, отак з підведеною до гори головою, в довгій синій косоворотці, схожій на підрясника, з білявим гладеньким волоссям аж до плеч, невеличкий, біленький, він скидався на паламарчука або послушника біля олтарю. Ще й посміхався блідим, як на молитві, усміхом, чи то благальним, чи то восхвальним. Але хто міг його тут бачити? Паламарчук, то й паламарчук. І хай благословенні будуть всі: і паламарі, й архиреї, й злодії, і добрії й злії, усі, що живуть там за цією блаженною тишою лісу во ім'я великого спокою.

От тут і сталося. Щось легенько хруснуло недалеко. Що може бути в такому лісочку? Впаде гілячка з дерева, пташка наступить лапкою на віточку, а може, заяць, вилупивши злякані круглі очі, опукою прострибає кудись у глиб ліска. Юхим повернув собі лице у той бік, все так само посміхаючись і слухаючи вечірню тишу. І тої-ж таки миті очі йому стали такими самими, як у зайця, посмішка скисла на лиці, розтала, а рука цупко вхопилась за гладенький стовбур березки.

На старому пні сиділа панна. На голові її очіном була зав'язана густо червона хусточка. Ноги були взуті в червоні пантофельки й червоні панчохи. Все останнє—біле. Якась лілея з червоним стеблом і червоним вінчиком згори. Правда, волосся чорне й очі чорні,—це теж одразу кидалося в око.

Панна лукаво покусювала собі травинку й погойдувала маленькою червоною ніжкою. А очі з іскорками сміху, трошки скоса, так що виразно синіли баньки, дивились просто на Юхима. Ну, просто

таки на його, в лице йому, в самі очі, в саму душу. І ніби навіть чогось ждала від його,—бо так помаленьку, ритмічно погойдувала нізкою в червоній, мокрій від роси пантофельці, а сама травинку покусувала.

Може, йому треба було щось сказати їй? Скинути кашкета й ввічливо уклонитись? Але-ж кашкет був у руці, уже скинутий раніше. А сказати щонебудь? Бог-же його знає, що говорить в таких обставинах.

Раптом панна неголосно, неначе про себе за-сміялась, легенько встала, взяла спозад себе букет квіток і пішла собі в той бік, де був графський парк. Вона могла цілком спокійно іти собі, не оглядаючись, бо Юхим, як прикипілий, стояв на одному місці. А вона ступила з кілька кроків і повернула червону голову назад. І знову лукавий, ніжний усміх потягся від її очей у саму душу Юхимову. Та так і йшла з повернутою назад головою, з червоним очіпком на чорній голові, з букетом у руці, з смінком в очах. Ах, ти боже мій! Що-ж чоловік мав зробити в такому випадкові? От одвернулась і пішла швидче, біліючи поміж деревом сукнею. От знову озирнулася, неначе зупинилась і хитнула головою. І побігла.

Плями сонця стали густішати, зливатися з листям і гаснути; ліс потемнішав; старі пні недоволено набурмосились,—доки-ж стоятиме той хлонець там біля берези, встроївши очі у ліс.

Юхим зітхнув, розтеряно посміхнувся, надів кашкета й підійшов до того пня, де сиділа панна. Ага, вона застелила пень листям береста. Любі ли-

стики, вони поприлипали, порозглажувались. От-тут вона сиділа, ось слід од закаблука, кругленький, глибокий, як от щіпка, а от забута жовто-фіолетова квіточка. Юхим по-малу, обережно сів на те саме місце, але зараз-же підвівся, обережно зібрав усе листя, поклав на них квіточку й пригорнувши до грудей, поніс з собою.

Але пішов він не тою дорогою, що прийшов. Хто зна, що ввечері може трапитись у лісі з самотньою дівчиною? Може, вона як-раз і хотіла того, щоб він провів її додому. Адже-ж то факт, що вона так пильно, так довго і так невороже дивилась на його. Вона, мабуть, не дуже розсердилась-би, коли-б він делікатно, цілком коректно і поважно сказав їй: «Вибачте, шановна панно, на дворі вечір, в лісі може бути небезпечно, чи не дозволите мені провести вас додому»? Що-ж тут нахабного або невічливого? Вона не мала-б ніякого права розсердитись. Адже-ж, їй-богу, то факт, що вона озирнулась і, посміхаючись, довго дивилась на його, немов кликала за собою. Значить, їй не було неприємно, що він був з нею в лісі й так близько стояв біля неї?

Але раптом ноги самі собою стали: а чи подивилась-би вона так само, коли-б знала, хто він? Коли-б знала, що його мати поперед усіх селян перша вбігла в графський дім і, п'яна, розпатлана, біла люшнею дзеркала, портрети, посуд, рояль. Чи посміхалась-би вона, коли-б знала, що мати його що-дня п'яна танцює серед містечкового базару, а дівтора шарпає її за спідницю, пхає в калюжі, люди дивляться на неї з посмішкою отиди й остраху?

А мати тикає їм дулі, лається матерними словами й робить непристойні жести, вкликаючи гідкий регіт і свист.

Юхим потихеньку повернув убік і пішов до поля,—панна, певно, вже й сама дійшла додому. Та й хто тепер зачепить її біля самого графського маєтку, де недавно стояла ціла рота німецького війська, а тепер стоїть усюди сторожа з найманих людей? Графів ніхто тепер не сміє зачепити. Волос з графської свині не може тепер впасти. Іди, панно, сміливо додому!

II

Після того студент Юхим, дячишин син, цілих два дні не ходив на прохід. Удень він бігав по містечку по своїх учнях, од одного єврейського будиночку до другого. А ввечері замикався в повітці за яблехом і словом не обзивався, як п'яна матір торгала і била кулаками в двері. В хаті він уже не жив. Переніс тапчана у повітку, застелив рядном, білядверей столик приладнав. В кутку покійно іржавів старий плуг, біля його розсихалась діжка з пір'ям; пір'я часом літало по повітці бо-зна від чого. Але вночі крізь одчинені двері видно було мерехтіння зір, затишном і старим спокоєм дихала старенька повітка, з якої він ще хлопцем крав у матері яблука.

На третій день він одяг тужурку, вичистив гуталіном черевики і пішов просто до графського парку. Господи боже, невже біля графів і пройти не можна?

Розуміється, він пройшов біля них. Пройшов

навіть у лісок, посидів на тому пні, де сиділа панна, потім дійшов ліском до муру паркового. Там була зелена хвіртка в стіні з іржавою клямкою і кругленькою дірочкою від кулі,—хтось прострілив. Обережно подивився у дірочку, але крім зелених тиляк нічого не побачив. І пішов собі назад, до дому. І нічого з ним від того не трапилось.

Так само й другого дня, й третього не сталось нічого. Можна було гуляти цілком вільно, безборонно скрізь: і по-над муром, під тополями, і в ліску, і в полі проти вікон будинку. Ніде не було ні душі. Селяни не ходили більше стежкою по-під тополями до лісу по хмиз,—не до хмиза їм було тепер. Графи сиділи за мурами, а сторожа пильнувала другого боку, де була економія, де стояли скирди соломи, клуні, стайні та повітки під соломою, яка тепер загорювалася сама собою. Часом біля парадних ґратованих воріт видно було людей з рушницями. Одного разу на гнідому баскому коні потиху виїхав з воріт молодий чоловік в офіцерській одежі, з погонями, з кокардою, з нагаєм у руці, при шаблі й револьвері. Хто то міг бути? Графський син? Років з п'ятнадцять графи не мешкали тут, усе за кордоном, або по столицях жили. Можливо, що та панна—графова дочка. Казали люди, що вдовець граф приїхав з дочкою і двома синами, офіцерами і малим хлопцем. При хлопцеві ніби й учитель був.

Але яке Юхимові діло до них? Він ходив собі на прохід по селянській землі. Схотів, до цвинтаря пішов; схотів—стежкою до панського лісу. А то раз межею поміж хлібами на горбик до самотньої групи

вийшов. Одного разу навіть виліз на грушу, на самий вершечок, сів собі там і сидів, скільки знав. Звідти добре видно було вікна будинку і клаптики подвір'я перед вікнами. От пройшла жіноча постать в білому, але так потиху та поважно, що мабуть, не молода вже жінка то була. Коли засвітилися вогні в домі, стало видно людські тіні в вікнах. Як би вилізти на тополю, то можна було, напевне, розібрати обличчя і бачити все, що діється в кімнатах. І нічого, властиво, в тому не було - б надзвичайного, коли - б чоловік з цікавості подивився, як живуть графи. Хіба з груші можна щось побачити? І далеко, і низько. А то біля самого муру. І в підвір'я зазирнуть можна. Колись хлопцем Юхим скільки разів ходив з матір'ю у графський двір. Мати тоді була молода, гарна, весела. Тато все сердився, що вона ходила туди. Чи й тепер так само там, як тоді було?

І, розуміється, нічого надзвичайного й не сталося. Коли зовсім таки добре стемніло, Юхим потихеньку, не роблячи зайвого галасу, підійшов до тополів, вибрав ту, що була найгустіша, і чудесно виліз собі на неї. Одягнений у темне, він зник серед темного листу непомітно. А тим часом тепер міг бачити вже далеко краще. Спочатку видно було крізь нижні вікна, як за довгим білим столом сиділи люди й вечеряли. Власне, він добре бачив тільки спину, навіть і не спину, а потилицю якогось добродія та профіль сивої дами. А про других догадувався по руках, що часом простягались за чим-небудь по столі. Зате потім, коли погасли вікна знизу й засвітилися на горі, він як-раз проти себе

побачив панну в вікні. Вона так само була вся в білому, але на голові вже не червонів очіпок. В глибині кімнати горіла рожевим світлом лампа. І вся кімната була як рожеве гніздечко, затишне, ніжне, тепле. Панна заклала руки за голову, стала посеред вікна й підвела голову до неба. Шкода, що лице було в тіні,—чи посміхались і тепер її очі лукавим, звабливим посміхом? Тільки виразно було видно через підняті руки на тлі темної рожевості кімнати високі опуклі груди.

Потім панна зайшла в глиб кімнати і зникла. Довго не було її. Далі знов з'явилась, але руки й шия були вже їй оголені й коси висіли по грудях нижче пояса. Вона знову підняла руку, щось знайшла і... вікно запнулось темним, тільки посередині лишилась тоненька рожева смужка.

В інших вікнах також видно було постаті. З одного навіть зачувся чоловічий спів, але Юхимові вже защеміла нога і він зліз з тополі.

III

А другого дня, саме по обіді, коли мати спала, на підвір'я зайшов якийсь чоловічок, сивенький, невеличкий, з підстриженою борідкою, одягнений у штани й тужурку з парусини з золотими гудзиками. Чи чиновник якийсь, чи лакей з залізничного буфету. В руках прутик од собак, а на голові рудий, піріжком капелюх. Йому треба було студента Молочайченка. Тут студент Молочайченко? Тут.

Тоді чоловічок ввічливо скинув капелюха і, так стоячи перед Юхимом, сказав, що його прислав граф з проханням до студента Молочайченка бути

таким ласкавим і прийти сьогодні ввечері до графа в маєток. Граф самі-б заїхали до студента Молочайченка, але вони трохи нездужають і прохали шановного студента Молочайченка завітати до графа сьогодні ввечері, годині о шостій. Так говорив старенький чоловічок, стоячи без шапки перед Юхимом і дивлячись на його добрими й сумовитими очима.

Студент Молочайченко насамперед подумав про грушу й тополю. Але-ж старенький чоловічок стояв перед ним без шапки. Коли-б це з приводу груші чи тополі, то, мабуть, стояв-би инакше. В кожному разі чоловічок міг - би надіти свого капелюха.

— А не знаєте часом, чого саме треба графові?

Чоловічок, розуміється, знав. Граф хотіли просити господина Молочайченка бути їхньому синові за вчителя. Той учитель, що приїхав разом з графом, сьогодні виїхав. Якась причина вийшла і він виїхав. А паничу-графові в-осени треба поступати у гімназію. У город писати—довго, а в містечку тільки один студент, іменно вони, господин Молочайченко.

Господин Молочайченко стояв перед чоловіком весь червоний. Розуміється, це було зовсім ні до чого, навіть таки не поважно, по-хлопчачому. Адже стояв перед ним старий чоловік без шапки і не червонів. І нічого такого особливого не було, що граф просив його бути за учителя. Не пишуть же, справді, в город, коли є учитель тут у містечку.

— Добре, скажіть графу, що я ввечері прийду...
Так, так, о шостій годині. Бувайте здорові.

Після того студент Молочайченко години дві непорушно пролежав на талчані, дивлячись у солом'яну, вкриту чорним павутинням стелю. Не пішов і до учнів своїх. І до матері не озвався, коли вона, стогнувши від болю голови, нікала по підвір'ю. Аж тоді, коли за дячихою грюкнула хвіртка, швиденько підвівся і почав пришивати гудзика до тулурки.

Безперечно, здалеку все здається не таким, як зблизька. Граф був собі чоловік як чоловік: невеличкий, плескуватий, як риба камбала, з буграстою в червоних плямах лисиною. Одну ногу він тримав витягнуною на стільці,—подагра розгулялась. Коли сміявся, то в роті з боків, згори і знизу блищали золоті зуби. Юхим боявся, що граф кривитиметься од духу гуталіну, яким занадто намастив Юхим черевики, аж він і не помітив нічого. Говорив граф надзвичайно ввічливо, слухав страшенно уважно і на все поспішно згідливо хитав головою. І все дуже серйозно, поважно,—так, наче Юхимові було не двадцять два роки, а сімдесят і був він не сином п'яниці-дячихи та студентом першого року, а принаймні предводителем дворянства.

Отже справа стала так: добродій Молочайченко стане за учителя на умовах повного удержання і 500 карбованців місячної платні. Зате він житиме в домі графа й весь час присвятить малому Жоржеві, якого треба підготувати до першого класу гімназії.

Тут прийшов і Жоржик, русявий, худенький, з біленьким і ніжним як яечко личком. На висках і щелепах йому синіли тоненькі жилки. Він соромливо став біля графового фотелю й тоненьким, восковим пальчиком почав мняти обтягнутого оксамитом гудзика на своїй блузці.

Потім прийшла рудяво-сива пані, туго-туго зашнурована в корсет. То була управителька Емма Едуардовна. Вона повела Юхима Овдієвича на гору й показала йому майбутню кімнату. І управителька була страшенно ввічлива, в дверях неодмінно пропускала поперед себе і також зовсім не помічала гуталіну, що аж крутив у носі самому Юхимові.

Але панни все не видно було. Аж тоді, як Юхим сховався з ганку, вона з ракеткою в руці, в білому полотняному брилику на голові вийшла з-за рогу будинка і крикнула:

— Жоржику! Швидче приходь, бо без тебе будемо партію кінчать! І подивилась на Юхима таким довгим поглядом, що йому все похололо в середині й ноги стали м'якими, як з тіста. От-тут-то вже напевно треба було скинути кашкета й уклонитись. Просто уклонитись і більше нічого. А Юхим замість того кривенько посміхнувся зблідлими губами й, як сновидя, посунув до воріт, забувши навіть попрощатись з управителькою, що вийшла проввести його.

П'ятьсот карбованців на місяць на всьому готовому, це все-ж таки непогані умови. Але дячиха спочатку аж отетеріла з гніву, як почула, що Юшка став за учителя до графів. Потім схопилася на ноги,

кинулася із кулаками на Юхима і почала биги його по голові, по плечах, по піднятих руках. Юхим на силу спіймав її за руки й посадив на лаву. Пасма чорно-сірого волосся повисмикувались і звисали їй на лице; жовті, великі баньки налились кров'ю; в куточках синіх, поморщених уст збилася піна. Вона тяжко, з свистом дихала і від неї нестерпно смерділо потом і гидким, солодкавим духом самогонки. Посадивши й подержавши так трохи, Юхим раптом випустив її й вибіг із хати. Закнувшись у повітці, він ліг на тапчан. Голова і ніс горіли від ударів. Бог його знає, чого мати так розсердилась. Що не поспитав її наперед? Що мало граф дає? Але хіба од п'яної людини що дізнаєшся?

Потім він підвівся, став на коліна на тапчані й устами притулився до сухого листа берестового, що віткнуто було в головах у його. Тут же й квіточка жовто-фіолетова була. І листя й квіточка засохли вже й кришилися, так що треба було що-разу дуже обережно торкатися їх.

Юхим жив у великій, затишній, багато прибраній кімнаті. Маленький, з тихою ходою, з скромним несмілим поглядом, з соромливою, винуватою посмішкою, він таки трошки боявся цієї кімнати. На підлозі килим, по-під стіною дзеркальна шафа, ліжко з такою білою та ніжною білизною, що ніяково було й лягати на неї, порт'єри, гардини, біля постелі дзвіночок. З вікна видно було всю економію і навіть дзвіницю церкви сусіднього села Яворочків. Поруч з ним жив Жоржик, а ще далі панна Ніна. Другий поверх був як отель. Посередині великий, устелений

килимами коридор, а по обидва боки—кімнати. І все-ж таки тут було краще, ніж унизу,—там вже занадто було тихо, урочисто, меблі стояли так поважно, строго, погордливо, скрізь на маленьких столиках бог-зна для чого було понаставлювано якісь білі фігурки, чашечки; торкнись до них пушинка та й то, здається, розіб'ються.

Але тихо було скрізь як на горі, так і внизу однаково. Прислуга рухалась безшумно, як на екрані кінематографа; управителька тільки шелестіла шовком своєї настобурченої сукні; офіцер Борис Петрович тільки дзенькав острогами; старий граф тільки м'яко постукував палицею з гумовим наконечником. Одну Ніну було чути скрізь, де вона сиділа, стояла, ходила. Вона собі співала, когось кликала, з чогось дзвінко сміялась, стукала, грюкала, дріботіла по сходах закаблучками. І здавалось, що весь величезний дім з графом, офіцером, управителькою, прислугою, з Жоржиком і Юхимом, все спеціально існувало для одної неї. Всі одягались що-дня однаково, а вона що-дня по-різному: то вся в червоному, тільки черевички та очіпочок білі; то вся в білому, а черевички й очіпочок червоні; а то раптом вся з ніг до голови вийде в злотисто-жовтому шовку і на смуглявих щоках їй лежать жовті одблиски, роблячи лице ніжнішим, тоншим, пройнятим захованою, кошечою жагою.

З Юхимом вона першого-ж таки дня познайомилась. Вона була вся в білому, але в червоному очіпочку на чорносиніх косах і в червоних черевичках,—зовсім так, як у лісі. Хто її зна, навмисне чи ні так прибралась, Юхим занадто несміливо од-

повідав їй, напружено посміхався і червонів так, що золотисто-ніжні вусики його ставали дуже помітними. Тоді вона взяла його під руку, неначе давня знайома, повела у парк, у стару, з облупленими колонами альтанку і почала розпитувати про все, що їй хотілось. Правда, виходило якось так, ніби сам Юхим і руку їй подав і в альтанку повів, і балакати почав,—вона тільки спішила як ввічлива господиня виконувати його бажання.

Чи давно він живе у містечку? Ах, всього місяць? А вона вже два місяці, переїхали зараз таки як було вигнано большевиків. Що тут було! Вікна повибивані, меблі поломані, розкрадені, ще й досі селяни зносять стільці, посуд, забирали навіть портрети і ставляли їх у себе в хлівах.

— А ви що-року живете тут?

О, ні, він вже років шість не живе зовсім у містечку. Зимою в Києві, у семінарії... Ах, так він семінарист?

Тут Юхим почервонів бо-зна чого. Так, він семінарист. Але покинув семінарію і вступив цього року до університету. Отже зимою він жив у Києві, а на літо виїздив куди-небудь на репетиторство,—він же з дванадцяти літ удержував себе і матір.

І знов почервонів, згадавши матір.

— Ваша мати, здається, трошки хворіє?

Юхим вийняв хусточку і витер піт. Потім скося глянув на панну. Вона не посміхалась. А які густі, широкі, циганські брови в неї були, він і не помітив раніше. Так, мати трохи хворіє. Це почалось після смерти батька.

Вони, значить, знали про матір. Ну, тим краще!

— А за що вас хотіли розстріляти більшовики?

Вони навіть про це знали.

— Ні за що.

Він ішов собі раз у Києві по вулиці. Його схопили двоє салдат і спитали, де гайдамаки. Він їм нічого не міг сказати, бо не знав. Він до політики зовсім не втручався, не мав часу. А салдати не повірили, бо на йому була вишивана українська сорочка. Тоді його поставили до стіни й хотіли стрілять. А він узяв та й перехрестився. Хто його зна, як то сталось,—він не хотів хреститися і зовсім не про те думав, а рука ніби сама те зробила. Салдати тоді плюнули, ударили його кулаком по голові й пішли далі, а він ще трошки постояв там і також пішов собі додому.

— А дуже страшно було?

— Дуже. Головне—страшенно тоскно і млосно.

У панни Ніни верхня губа була трошки го-стренька, вона тепер хижо витяглась догори і з-під неї блискали білі зуби.

— Страшно цікаво!—сказала вона і обвела маленьку ніжну постать Юхима блискучим поглядом.— Уявляю собі, як схвилювалась ваша кохана, коли дізналась про це.

Юхим здивовано подивився на неї. Але-ж у його нема ніякої коханої.

На це панна Ніна весело й лукаво засміялась. Щоб у молодого студента не було коханої!

Але-ж, боже мій, розуміється, нема. І не було ніколи ніякої коханої. Йому зовсім на це часу не було.

Панна Ніна засміялась ще веселіше.

— Дайте вашу руку!

Вона взяла його пальці в одну свою руку, повернула долоню догори, а другою, власне одним смугляво-рожевим пальчиком стала водить по ній.

— Я хиромантка і ворожка. Зразу-ж пізнаю, скільки раз ви кохали і скільки ще кохатимете.

Від її руки в альтанці стало надзвичайно душно, а серце забилося так, як тоді, коли більшовики поставили його до стіни. Пальчик ходив по долоні й лоскотав її. Густі, чорні брови підсунулись ближче, нижня губа була червона і повна, на носі маленька горбинка.

— Ага, ви любили біляву дівчину! Перша, що ви любили, була білява. Це—факт. Признавайтесь!

Очі лукаво, так само, як у лісі, трошки скося, але довгим ніжним поглядом уп'ялись йому в серце. Юхим хотів сказати, що ніякої білявої не знав, але губи пересохли і язик не міг повернутись. Він тільки посміхнувся страдницьким усміхом.

— Ага, бачите, пізнала! А гарна вона була, скажіть?.. Не хочете? А ви дуже скучаєте за нею? І цього не хочете сказати? А коли скажете? Ну, я сама визнаю. Сидіть тихо. Держіть руку рівніше. У вас маленька і ніжна рука. Вам ваша кохана цілувала руки?

Юхим глибоко зітхнув і знов жалібно посміхнувся. Ніна скося з-під низу глянула на його. Очі їй блищали зеленкуватим світлом, на смуглявій щоці грав промінь.

— У мене не було коханої...—раптом сказав хтось за Юхима хрипким чужим шопотом.

— Зовсім, зовсім?! Ніколи?!

— Зовсім, ніколи.

— Значить, я погана ворожка...— зітхнула Ніна й випустила його руку. І ледве-ледве посміхнулась, зиркнувши на його.

Ах, ні! Вона була чудесна ворожка. Від її ворожіння так крутилась голова, така солодка, гаряча млосність разливалась по тілі, так падало серце. І він-же нікого, нікого не любив! Коли вона думає, що він не хоче сказати їй, то хай вона скаже йому одрубати руку і він це зразу зробить.

— А ви в ліс після нашої зустрічі ходили?

— Ходив.

— Що-вечора?

Юхим покійно й винувато хитнув головою.

— І нікого не бачили?

— Нікого.

— А я вас бачила.

Юхим злякано глянув на неї. Панна Ніна хитро й ніби байдуже дивилась угору, крізь високі двері альтанки.

— Ви сиділи на тому пні, де я тоді сиділа. І все чогось дивились убік нашого парку. Навіть до хвіртки підходили і заглядали в дірочку од кулі. Ой, чи не виглядали ви кого-небудь на побачення? Га?

Юхим спустив очі. Під столом гойдалась так само, як тоді в лісі, маленька червона ніжка, в черевичкові з червоною бляжкою. Стати-б перед нею на коліна і припасти з побожністю, з гарячою тугою до неї. І прохати, і молити, щоб ця дівчина не переставала сміятися з його, мучити його й посміхатись так болюче-хвилююче.

Але тут зачувся голос Жоржика. Панна Ніна помаленьку підвелась, нахилилась до Юхима і пошепки спитала:

— Так кого піджидали? Га?

— І не ждучи відповіді, вийшла з-за столу й гукнула: — Жоржику! Ми тут.

Розуміється, Юхим уже не міг відповісти на питання, а коли-б почекала, може, й відповів-би.

Трудніше всього було за столом. Насамперед через те, що чоловік не був при звичайний до такої сили ложок, ножів, вилок, шклянок і тарілок, що ставилось перед ним. Бог їх знав, що з ними треба було робить.

Через те він починав їсти тоді, як усі починали, і брав ту саму ложку чи вилку, що й усі. Трудно також було привчитись самому нічого не брать, а казати лакеям подати собі. Ті лакеї були такі поважні, строгі, так чепурно одягнені. Він дуже зтомлювався од обідів і вечерь.

Але це було-б ще туди-сюди. Трудніш усього було балакати. Чоловік ніколи не балакав ні з ким, крім семінаристів і семінарських сторожів. З батьками своїх учнів говорив тільки тоді, як одержував платню. І то більше червонів, ніж говорив. А тепер треба було їсти чотирьма виделками, слідкувати за серветкою, уважати, щоб не перекинуть рукою шклянки, і розмовляти не з семінарськими сторожами, а з графами.

Правда, вони хоч говорили не на складні теми,— все більше про мужиків більшовиків, про підпали

убивства, грабунки. Там селяни прийшли до поміщиків, звязали всю сім'ю, вивезли до ставка і всіх, звязаних в одну купу, вивернули з греблі на самому глибокому місці. В другому селі підпалили економію і хто з панів тікав з огню, того стріляли або заганяли назад. Але зате в іншому селі було так: прийшли німці, зігнали мужичву в церковне подвір'я і всіх перепороли. А привідців розстріляли.

Панна Ніна також охоче балакала про це. І коли вона говорила про мужиків, очі їй блищали так само, як тоді в альтанці, і нижня червона губа немов припухала, а горішня загострювалась, витягалась наперед. Одного-ж разу вона скрикнула:

— Борисе! Та візьми-ж мене хоч раз з собою!

Але тут вони всі глянули на Юхима і чогось замовкли. А Борис ледве посміхнувся в жовті, сухі, як солома, вуса. Через усю щеку до вуха йшов йому фіолетовий шрам. То був слід од більшовиків. Його також розстрілювали у Севастополі. Куля попала в щок, розрізала все лице і вискочила за вухом. Він упав, а більшовики думали, що вбили й покинули його серед трупів.

Більш усього боявся Юхим балакати з Борисом. У його був такий хрящуватий, рівний, твердий ніс і такі колючі, висушли очі, що в середині Юхимові від одного погляду офіцера усе зсихалось, зтискувалось, а слова робились порожніми, маленькими, нудними. Коли, бувало, Юхим здалеку бачив рівну, тонку постать графа Бориса або чув його точні, тверді й сухі кроки, він старався звернути куди-небудь убік і сховатись. Коли-ж граф Борис за обідом заговорював до Юхима, Юхим спочатку

клав на стіл ложку чи ніж і тоді відповідав тихим, ледве чутним голосом. А потім ловив на собі пильний погляд Ніни з легеньким, чудним посміхом.

Трошки згодом Юхим таки довідався, куди просилась панна Ніна з графом Борисом. Граф Борис часто їздив на полювання. Він брав з собою Микитюка, колишнього жандармського вахмістра, дуже гарного, ставного, привітного чоловіка, і вони вдвох виїздили в степ. Обидва на конях, з винтовками, з нагаями і при револьверах. У кожного на мотузку по собаці. Полювали вони на мужиків. Побачивши в полі мужика, вони пускали на його собак. Собаки були вивчені Микитюком і знали своє діло: вони гнали мужика просто на графа. А тут уже граф і Микитюк зустрічали його нагаями. Коли мужик тільки тікав і просився, він мав самі нагаї; коли-ж лаявся, протестував, в його стріляли сіллю і шротом.

Це Юхимові пошептом розказала покоївка, що прибирала йому що-дня кімнату. А Юхим сам того-ж таки дня бачив, як граф Борис і Микитюк з двома великими хортами біля коней виїжджали з двору в степ.

І з тої-ж ночі Юхим через щось почав чути, як ходили озброєні вартіві по економії, як вони перегукувались, як виходив до них граф Борис або Микитюк і робили їм перевірку.

У містечко Юхим не ходив. Бог з ним, не мав там він нікого, до когось міг-би піти. Була там п'яна,

стара, самотня жінка, вона звалась його матір'ю. Та й більш нікого. І на всьому світі не було нікого, до кого Юхим міг-би пити. Так чого йому було ходити в містечко? Він навіть за графський двір не виходив.

Зате що-вечера по вечері тихенько йшов у парк в стару альтанку і сідав там у куточку. Звідти видно було вікна панни Ніни. Часом вона грала вниз, на білому довгому роялі з золотими ніжками. І Юхимові тоді чогось згадувалось, як він з батьком їздив по хуторах купувати свині, як вони спали на дворі під «паучком», старенькою, іржавою бричкою, а кінь Басань хрумкав над їхньою головою і тупав ногами. Зорі тоді були більші, чистіші, небо глибоке, повне таємниць. А вранці, рано-рано, ще до схід сонця, як роса лежала сивим сріблом на лапатій пшениці, вони їхали межами до другого хутора і колоски та квіти черкали об поли паучка і плутались в колесах. Батько все наспівував «Світе тихий, святія слави» і в ряди-годи випивав із зеленого шкалика. А Юхимові сумно говорив: «Гляди, сину, на твого отця та отвращайся. Не пий, синку, а ні-же-ні». Басань зупинявся, виривав клопоть пшениці й знову рушав, хрумкаючи й помотуючи головою. А небо упливало високо-високо вгору і в йому радісно дзвеніли жайворонки.

Коли Ніна переставала грати, в парку й на подвір'ю серед мовчазних клумб ставало тихо-тихо. Потім иноді хрустів пісок по алеї,—то ходила панна Ніна. Юхимові з альтанки видно було ясну пляму її постати. Вона звикла жити в столицях, за кордоном,—нудно їй тепер тут. А може, вона когось любить і

тужити за ним? Хто він, той, кого любить ця панна з густими бровами і червоними як кров устами?

Покоївка Катя причинила щільно двері, озирнулась на вікно і вийняла з-за хвартуха на грудях вузького конверта. Потім швиденько підійшла до Юхима і прошепотіла:

— Це до вас письмо, паничу.

Взяла з стільця забуту вранці щіточку й на шпиньках вийшла. Конверт був засмальцьований, у плямах чорнила, погано заліплений. На йому кривими, дріжачими літерами, що дугою збігали всі донизу, стояло: «Студенту Ефиму Молочайченку у собствени руки».

Знайома рука!

«Письмо до сына моего Ефима одъ матери его Ольги Ивановны».

«Хоч и недалеко проживаешь, а писмомъ треба обращаться до тебе, сыну мій единородный. Нездужаю я вже писать и очи мои не бачать пера. Хай тоби сыну так легко жыты в графив твоихъ скверныхъ, якъ мени писать до тебе, що ти служишъ кровопійцямъ народнымъ і мучителямъ людськимъ. Вони жъ мучать людей, гирше панщыны, а ты имъ служишъ. Съ тебе вси люды сміютьця і проклинають, шо став за лызоблюда панського протыв бидныхъ и не помылюють. Я стара маты твоя проливаю горки слезы одъ стыда и гора. Хай ты подавыся тыми гришмы шо купылы тебе оти людюиды. Покинь сыну бо то твои и мои вороги люти. Та я тоби таке розкажу, шо покинеш. А то Богъ тоби не простыть шо ты стару больну матир покинув за рады ни мучите-

ливъ, що жита ии загуобы на вики и твого тачка бидного. Не ввирайся на ихню прокляту ласку, вони висмокчуть з тебе все та й выкинуть. А як не послухаеш матир свою то побачыш як Бог тебе накаже. А я вже не буду ругать тебе послидни дни мои вже наступають. Твоя родная мать Ольга Молочайченко».

«А той учитель того и покинувъ ихъ шо вони катують людей, такъ вони тебе взяли, а якъ будуть люды ихъ убывать то й тебе не помылють».

Оттак, значить, стояла справа.

Юхим склав листа і заховав у кишеню.

По коридору м'яким дзвоном забив гонг на вечерю. Юхим підвівся, але зараз же знову сів. З контори до будинку, цупко, чітко ставляючи довгі ноги в чоботях, ішов граф Борис. В руці йому був стек, яким він в такт злегенька хльоскав себе по халяві.

Потім з стайні вивели жеребців,—їх недавно вернули селяни. Вигинаючи шиї, присідаючи й замітаючи хвостами землю, вони дрібно перебірали ногами й боком ішли за кучером Матвієм. Біля контори стояла купка селян і мовчки дивилась на жеребців. Вони стояли тут уже давно, з самого ранку.

Хтось постукав у двері, потім одчинив їх і лакей Митрохван, уклонившись, тихим голосом сказав:
— Просять до столу.

Юхим почервонів, устав, зробив два кроки вперед і зупинився.

— Я, той... Я, скажіть, не могу.. Не хочеться. Скажіть, що я.. що у мене голова болить.

Митрохван знов уклонився, ніжно причинив двері і зник. А Юхим потер червоного лоба і знову сів

за стіл. Потім підвівся, витяг з-за шафи свого старого, ще татового чемодана і, розчинивши, поклав його серед кімнати. Погризений, обшарпаний, з мотузком замість ремнів, він соромливо лежав на дороговому килимі, роззявивши своє убоге черево.

Юхим ще раз сів. Власне, слід було-б подумати над цією справою. Виїхати можна у всякий час. Але чого-ж неодмінно зараз же лизоблюд? А як мужики убивають поміщиків і катують їх? Так то хіба добре?

Знов у двері постукали й одчинили. Митрохван на підносі щось ніс до його.

— Прислали вам порошок од голови...—тихим голосом сказав він.

На тарілочці лежав у біленькому папірці порошок, тут-же таки стояла шклянка води. Митрохван поставив усе на стіл і тихо вийшов, немов і не помітивши чемодана. Юхим подивився на порошок, подумав і сховав собі в кишеню. А воду надлив. Потім одніс чемодана знов за шафу і ліг на кананку.

В хаті почало вже темніти, як знову хтось постукав. Що за нещастя таке! Юхим сів і став дивитись на двері. Ніхто не входив.

— Ввійдіть!

Тоді двері тихенько одчинились і на порозі стала вся в червоному, навіть у червоних черевичках панна Ніна. Тільки пояс чорною смужкою підпирав високі груди та в чорносиньому волоссі над вухом біліла велика троянда.

— Можна?—зтиха спитала вона. Потім, озирнувшись на коридор, швиденько вступила в кімнату й зачинила за собою двері.

— Лежіть, лежіть, не вставайте! Лежіть, я вам кажу. Ляжте, вам голова болить, треба лежати. А, господи!

Ій нічого не лишалось зробити, як взяти цього упертого хлопця за плечі й ніжно посадити на канану, а потім і покласти на неї.

— А я сяду тут коло вас, як сестра милосердна. Дайте вашу руку, я подивлюсь, який пульс у вас... От-так. У-у, яка гаряча рука, значить, серце холодне.

Юхимові ноги торкались до неї, руку його обіймали її теплі, ніжні пальці й часом злегка поглажували її. Вона скоса іноді поглядала по кімнаті, немов щось шукаючи, і потім знов дивилась у лице Юхимові пильним, щось говорячим поглядом. Але сама мовчала. Але-ж то і хвилювало, боже мій, що вона мовчала і так неодривно, так глибоко и так одверто дивилась йому в очі.

— О, як часто б'ється ваш пульс,—раптом пошенки сказала вона і лукаво-сумно покачала головою.— Чого-то він так? Га? Чи не хворі ви, справді?

Ах, так вона таки догадалась, що він не справді хворий? Так для чого-ж за пульса його брала, на кананку вклала і сиділа біля його близько-близько, як сестра милосердна?

— Я не хворий, мені тільки трохи голова боліла...

— І більш нічого? А серденько не болить? За білявою?

І мало не до самих уст йому нахилила смугляве лице з червоними губами і лукавими, великими, як сливи, очима.

— Чи не ця болість ухопила вас? Га?

Ой, коли-б йому трошки сміливости, коли-б не так шугало серце огнем у голову, він би сказав їй. Все одно, нехай-би сміялася собі з його, нехай-би погордливо, зневажливо здивувалась, а він-би таки щось сказав їй.

— Ну, що-ж ви мовчите?—ледве чутно, майже не рухаючи губами спитала вона.

Але-ж він не в силі був що-небудь говорити, коли вона розмовляла з ним очима або от таким шепотом. Він тільки посміхався болючим усміхом і на мить не зводив з неї очей. Навіть рукою не смів поворохнути,—тою рукою, що обіймали її пальчики, тверді, гарячі, ніжні!

— Бідненький хворий!...

І, зітхнувши, вона сіла рівніше.

— А признайтеся, що вам таки вже трошки нудно стало у нас. Правда?

— Ні..

— Ой, не вірю. Ми-ж як у фортеці. У нас ніхто не буває. Та ми нікого з сусідів і не знаємо. Якісь полупанки все. Навіть на пасіку поїхати не можна, мужики уб'ють. Ви знаєте нашу пасіку за Яворками?

Ні, він не знав тої пасіки.

— Я була там один раз. Так дико там, скелі, провалля. Але небезпечно, бо в тих ярах збираються гайдамаки і більшовики. А як-би прийшли сюди мужики убивать нас, ви дуже злякались би?

— Не знаю...

— «Не знаю»,—ніжно перекривила вона його.— Мужчина! Хіба так мужчини одповідать повинні? А коли-б тут жила ваша білява, то ви напевне не

так їй відповідали-б. Знали-б, чи злякалися-б, чи ні. Проти сотні гайдамаків обороняли-б.

— Та в мене-ж ніякої білявої немає...—пошепки сказав Юхим.

— Ага, значить, русява?

— І не русява.

— О, так тоді чорнява?

На це Юхим нічого не міг сказати. А в хаті все темніше та темніше ставало; кутки вже зовсім затягло сутінками, тільки лице панни Ніни, що сиділа ним до вікна, було відніше всього. Воно ніби зблідло, вкрилось таємною тугою, брови злилися і над очима простяглася чорна смужка через все чоло. А збоку в очі заглядала пишна матова троянда. І невідомо, чи то від троянди, чи від очей, чи від уст панни Ніни ішли пахоци такі теплі та ніжні.

І панна Ніна вже нічого словами не говорила. Тільки пальчиками погладила руку, а очима... Трохи наперед виставила підборіддя, злегка підняла брови і наче казала, грозилась очима: «Зацілюю! Чуєш ти?!» І аж ніби зуби хижо сціпила.

Бог його знає, чого стало дуже важко дихати Юхимові. Може, від того, що лежав? Чи того, що налягали на груди й на серце її очі, що на руці лежали пальчики? Але-ж просто не ставало в грудях повітря, а серце стукало глухо, тривожно, болюче-радісно і разом з тим солодко-тужно. Ніколи зроду нічого такого з ним не було. Боже мій, чи боронив-би він її проти сотні гайдамаків? Та хай-би вона сказала тільки черевичок її боронить і руки-б йому одрубали гайдамаки, а черевичка не взяли-б. Ой, якби-ж йому сила було сказати їй усе! Він на-

певне-ж не те говорить, що треба, не те робить, що слід. Хіба-ж можна лежати перед нею? Як же це так: перед нею лежать? Хіба перед іконами лежать оттак, у такій позі?

— Ви куди? Лежіть, лежіть, не ворухтесь,—голова заболить. Не ворухтесь, а то.. покараю. Чуєте?

Ну, як же ти встанеш, коли вона сама поклала руку на чоло і одхилила йому голову назад? А від того хіба не можуть зомліти руки, ноги, усе тіло?

— Ви лежіть так тихенько-тихенько. А я буду сидіть як сестра милосердна біля раненого. Може-ж ви ранений? Вас не ранив ніхто... поцілунком?

— Ні...—кратко, ледве чутно й покірно прошепотів Юхим.

— Ніколи, ніколи?! Ні одна жінчина?

— Ні ..

Раптом пальці панни Ніни сильно з болем уп'ялись в його руку. Вона різко підвелась і одійшла до вікна.

Господи, чого-ж вона розсердилась?! За віщо?!

Розуміється, він теж устав. Ще-б він лежав і тепер, йолоп чортів!

— Я вас образив?

Панна Ніна швидко озирнулась. На неї широко й винувато дивились великі, чисті, сині очі. В сутінках вони здавались темними, величезними, як у янголів византійської школи.

— А ви чого встали? Хто вам дозволив вставати?

— Я думав, що ви... розсердились на мене і...

— Розуміється, розсердилась і сержуся, що ви встали. Лягайте зараз-же. І багато не балакайте, а

то як почують, що ви тут з кимсь поночі балакаєте, то... можуть бо-зна що подумати про вас. Лягайте.

Юхим тихенько ліг на місце. Як-би вона сказала «стрибайте!» і показала на вікно, він так само тихенько, слухняно стрибнув-би.

А панна Ніна знову сіла там же, де й сиділа, тільки трошки-трошки ближче до грудей йому, до серця. А руки вже не взяла,—не пересердилась ще зовсім.

— А хочеться вам звідси кудись виїхати?—раптом несподівано спитала.

— Я не маю куди їхати..

— А коли-б мали?

Юхим боявся тепер зразу відповідати, не подумавши.

— Ні, не поїхав-би...

— А я поїхала-б!

Ну, звичайно, вона поїхала-б,—що їй тут робити? А от чогось зразу тоскно стало.

— Тут так страшно, так важко жити. Навкруги все вороги. Кожної ночі можуть прийти мужики, убити, ограбити, назнуцатись. Що-ж ми їм зробили? Папа до них був раз-у-раз такий добрий, ми самі ніколи-ж тут і не жили. За що-ж вони ненавидять? А за що брата розстрілювали? Ви подумайте: поставили серед трупів його товаришів і звеліли кричать «ура!» П'яні були. А потім розстріляли. Ви бачили, який шрам на щоці? От-так і тут прийдуть. І мене поставлять.

Юхим глибоко зітхнув і хотів устати. Він не міг лежати, коли вона таке говорила. Але як устати,

коли її рука, не помічаючи того, взяла та й лягла на його груди?

— Вас ніхто не зачепить!—сказав він рішуче.

— Ого!..—сумно хитнула вона головою.—Одну мою подругу на очах її жениха роздягли всю і... Ах, це-ж звірі! Ви куди? Лежить, не можна. Не можна, любий...

«Любий»! Вона сказала «любий»! Оце саме слово вона вимовила, він сам-же чув.

Натурально, що він весь зацепенів, не рухнувся, не смів дихнути.

А вона, мабуть, і не помітила цього слова,—так в журбі задумалась. Тоді він несміло сказав:

— Та до вас і приступиться не посміють! Тут-же така сторожа.

— Ах, та сторожа! Вчора були більшовиками і розбивали економії, а сьогодні за гроші стережуть. Хіба на таких людей можна покластися? Вони зрадять кожної хвилини. Тепер нема вірних людей.

«Ой, есть!»—хотілось сказати Юхимові, але тут панна Ніна раптом засміялась:

— Оце так милосердна сестра! Замість того, щоб потішати, розважити бідного хворого, навела на його сум. Та, мабуть, так налякала, що ще й утече од нас цієї ночі. Еге-ж, утечете?

На такі слова краще всього було мовчати.

— А то ще, як прийдуть гайдамаки, то й допоможете їм.

Ну, тут уже Юхим не міг влєжати, хоч рука панни Ніни й хотіла придержати його, хоч вона й засміялась, все на жарт зводячи. Е, так не можна-ж жартувати!

Юхим рішуче сів на канапі з витягнутими но-

тами і вже намірявся сказати все, що треба, але панна Ніна підняла з канапи щось біленьке й сказала:

— Ви, здається, загубили листа.

Юхим зразу забув про все і швидко схопив листа, так швидко, що аж сам злякався. А панна Ніна пильно подивилась, як він запхнув його в кишеню, і промовила:

— О, який дорогий лист! Шкода, що я не знала, а то-б так не оддала. Від кого то? Від білявої?

Од ніяковости і замішання Юхим не міг сидіти.

— Дозвольте мені встати...—тихенько попросився він.

Але панна Ніна сиділа боком на канапі й не мала ніякого наміру пропустити його.

— Ага, так ви он який! А я, було, й повірила. Ну, подождіть-же ви.

— Так їй-богу-ж, це не від білявої!

Тільки-б вона не вимагала, щоб він показав їй листа. Цього він не може зробити. Хай там що, а листа він не може їй дати.

— Не од білявої? А, значить, од чорнявої? А ну, дайте, я почитаю.

Ну, от,—так він і знав!

— Ну, давайте! Я-ж ваша милосердна сестра, а сестрі можна все читати. А ну, виймайте, виймайте...

І вона навіть взяла його за лікоть і стала легенько потискувати руку й підштовхувати її до кишені. А сама посміювалась дрібненьким, з сухими, сердитими нотками посміхом.

Але вона могла з однаковим успіхом пляти йому руку,—він сидів з витягнутими по канапі ногами й мовчав.

— Ого, який це лист! Ого! Ого! Навіть сестрі не можна показати. Ну, сестричці-ж покажіть. Тільки кінчик. Ні? Навіть, як сестра вас гарненько-гарненько попрохає? Як вас треба попрохати, скажіть? Ну, як? Га?

Вона вже другою рукою взяла його руку, вона вже присунулась ближче, ах, боже, вона пригорнула його руку до грудей своїх! А крізь легку матерію так виразно-ж почувалась ніжна, жива, таємна опуклість!

— Покажете? Га? Покажете?

Ще-ж до того таким ніжним, таким обіцяючим шепотом говорила, а великі очі з темним дашком брів так близько присунула, так неодризно, так лукаво, хвилююче й ніжно зазірала в саму душу. Ах, нехай, бере читає, нехай робить все, що хоче, тільки-б сиділа так, тільки-б не одходила, не сердилась.

— Ну, давайте, давайте. Виймайте.

І зняла його руку з грудей своїх і тихенько піднесла її до кишені йому. Але тут рука як за-клякла, вона не хотіла лізти в кишеню, вона сама не слухала його.

— Ну?

— Це не од білявої!..—благаюче, жалібно прошепотів Юхим.

— Все одно, від кого-б не було! Я хочу прочитати того листа! Чуєте! Виймайте зараз-же! Ну? Розсержусь!

Тепер вона говорила вже рішуче, строго, як володарка його. Слава богу, що вона так говорила, все-ж таки так легче було.

— Ну? Кому-ж я кажу?

— Я не можу показати. Це од матери лист.

— Од матери?! Вона вам сюди з містечка прислала листа?

Юхим хитнув головою.

— Що за нісенітниця! Ви ще не вмієте брехати. Давайте сюди листа, я хочу подивитись, що вам пише та «мати». Ну?

Вона дуже стиснула руку його. Аж злегка заболіло в кістці. Нехай стискує, нехай робить боляче, нехай мучить, катує, аби-ж тільки не сердилась, не йшла від його!

— Ах, так ви, значить, он-який? Значить, ви мені все брехали, що нікого не любили, не цілували? А листа од коханої показать боїтесь. Ну, добре. Вибачайте, що потурбувала вас.

І панна Ніна помалу, поважно й погордливо підвелась. І який одразу став чужий, холодний голос! Лиця добре не видно було, але почувалось, що воно строге, кам'яне, голова підведена гордовито, зневажливо.

— Так не од коханої-ж, їй-богу, не од коханої!— аж скрикнув Юхим і зліз за нею з канани.

— Не вірю...—сухо кинула графіня Ніна й пішла повільним кроком до дверей. Біля порогу вона на хвилинку зупинилась і тихим голосом, з притиском сказала:—Повірю тоді, як сама прочитаю. Отож слухайте:—я до першої години ночі буду ждати в своїй кімнаті листа. Чуєте? Можете принести його мені туди. Чуєте, що я кажу?

— Чую...—прошепотів Юхим.

Панна Ніна злегка одчинила двері в коридор, спочатку подивилась туди, а тоді вийшла. Але зараз же одчинила знов двері й додала:

— Я думаю, вам не треба нагадувати, що вночі всі спатимуть і треба йти по коридору тихо? В мої двері можете не стукати. Чуєте?

— Чую...—знов прошепотів Юхим.

Після того двері тихо зачинились.

І зразу в хаті стало дуже темно, порожньо і так тоскно, самотньо, як ніколи ще в житті не було. Крізь вікно кліпали очима зорі, ніби й їм на серці гарячою хвилиною закипіли сльози. Стало чути, як на дворі по-під вікнами хтось ходив і бубонів. А вони-ж могли-б ще довго-довго сидіти тут з ним, якби не цей лист. Ой, той лист!

Юхим сів на канапку й безпорадно звисив руки з колін. До першої години ночі вона там чекатиме, спати не буде, прислухатиметься. Він ще ні разу не був у кімнаті у неї. Одного разу тільки, проходячи повз двері, що Катя лишила одчиненими, мимоволі зазирнув у рожеве, залите сонцем гніздечко. Блиснули з столу вазочки, прочервоніла квітка якась, глянув з стіни чийсь великий портрет. І крім того промайнуло серед усього рожевого в очах щось незаймане біле, чисте, таємне по-під стіною,—свята дівоча постіль.

Господи, все одно, коли-б він і міг показати листа, що-б він робив у неї в кімнаті,—він не смів би й слова вимовити, а їй стало-б так нудно, що вона зразу прогнала-б його. А, може, не прогнала-б? Може-б вона так само, як тут, не світила-б лампи,—тоді йому легше було-б говорити і слухати. Вона-б посадила його недалечко від себе й щось говорила-б, а він слухав-би й молився їй.

Але-ж треба з листом туди йти, без листа ніяк не можна,—вона вижене, вона буде такою самою холодною, погордливою, чужою, як отут була. І завтра буде такою, і післязавтра, і ніколи вже не сяде так близько до його, не візьме руки його й не посміхнуться очі так лукаво і весело, як було.

Господи! Він-же міг показати їй тільки конверт, ну, ще початок листа, ну, навіть ще підпис. Не буде-ж вона читати всього листа від матері,—на що він їй? Вона-ж тільки хотіла подивитись, чи від білявої, чи ні. Ну, нехай буде соромно за мамине письмо, за неграмотність, нехай, все одно, але-ж листа вона не прочитає. А зате не буде сердитись. І можна буде часом сидіти з нею, слухати в собі солодку тугу і почувати, як весь світ, усе життя стає повним тої самої солодкої туги, таємно-радісного, незрозумілого смутку і незнаного досі нового змісту життя. Так-же треба, так необхідно, так жагуче мило жити на світі, коли з-під густих, циганських брів довгим поглядом то серйозно й ніби тоскно, то лукаво й ніби обіцяючи хоч раз удень подивляться чорно-сині очі.

Ну, розуміється, вона не може покохати його. Вона поживе собі тут літо, а потім поїде туди, де й жила; там когось покохає, віддасться, матиме діти, родину. І нехай, і хай благословені будуть і муж її, і діти, і все життя їхнє. А він нікого не кохатиме. Він здалеку собі житиме, а її, як свою, як його власну, йому одному належну ікону, носитиме в душі скрізь. І лягаючи спати, як в дитинстві у бурсі святому Ефимові, так молитиметься їй. І світ, і люди, і вся тварина на землі будуть сповнені со-

лодкої туги і тихої журби. І не буде більше так каламутно, так самотно, так моторошно-незрозуміло на душі йому, як було останнього часу.

Оksamитним низьким дзвоном в коридорі вибив годинник одинадцятую годину. Вже одинадцять! Вона чекатиме до першої, але-ж можна йти й раніше? Тільки треба йти потиху, всі вже мабуть сплять. І не стукать їй у двері.

В коридорі тихо було й темно. Світло зір проходило крізь два великих вікна з обох кінців коридора й дозволяло розрізняти двері од стін. Кроків, спасибі килимові, зовсім не чути було. Тільки ноги чогось були як чужі, ніби затерпілі, в руки було холодно і часом у грудях так тісно ставало, що мусів чоловік зупинятись і передихати.

З-під дверей кімнати Ніни вибивавсь рожевий промінь. Юхим тремтливою рукою потягнув за ручку й несміло став посеред дверей,—може вона вже не хоче дивитись на листа.

— Та зачиняйте-ж двері!—почув він звідкись гарячий, зляканий шепіт.

Юхим також злякався і швидко ступив у кімнату.

— Став і стоїть на порозі...—знов зачулося десь ізбоку, але вже трошки голосніше і з сміхом. В кімнаті стояв густий, рожевий присмерк, в якому тільки поблискувало щось скляне на столі, освітленому ясніше всього, та грала рожево-золотим відсвітом велика ряма портрета на стіні. Збоку, там, де чувся голос, в глибині кімнати видно було темну жіночу постать на вигнутій кушетці. Вона підвелась і пішла назустріч Юхимові. Зразу трудно було й упізнати панну Ніну. Зачіска була інша, без намощеного на

голові волосся, в дві косі з проділом посередині; тільки на висках кучерявилось воно і хвилювалось, як і вдень. Шия й пів грудей були зовсім голі, од них униз вільними, криваво-червоними брижами звисала якась широка одіж, а на голих руках висіли широченні, як у рсях, рукава. Одіж суховато й ніжно, як суха тирса, шелестіла й хвилювалась од кожного кроку. І в ній Ніна здавалась цовнішою, більшою, якоюсь зовсім іншою. Ці дві косі на грудях, якась лінива повільність рухів...

Не зупиняючись біля Юхима, пройшла до дверей й обережно замкнула їх на ключ. Глянула на вікна, що були зашпунтовані рожевими важкими портєрами, підбитими рожевим атласом, і тоді тільки підійшла до Юхима. Коли вона проходила повз його, його й тоді обвіяло солодкавими й теплими пахощами. Тепер вони знов війнули йому в лице. І чи від цих пахощів, чи від того, що Ніна замкнула двері на ключ, чи від чого іншого стало зразу душно, аж вуха загорілись і трудно було дихать.

— Ну-у, прине-е-сли?—чудно протягуючи слова, впівголос сказала вона і простягнула з рукава голу, обточену з рожевим одблиском руку до його.

Юхим, немов тільки тепер згадавши про листа, хапаючись поліз за ним у кишеню. Як чудно блищали й посміхались їй очі, чогось тривожно завмирало від того блиску серце, а лист здавався таким неважним, далеким, зайвим.

— Тільки... тільки я можу показати початок і... підпис,—глухо сказав він і почав виймати листа з конверта.—Це од матери.

— Як од матери?! А де-ж той, од білявої?

Юхим широко подивився на неї дитячими, синіми очима.

— А це-ж він самий...

Яка чудна: вона все-ж таки не вірила,—«од білявої».

Пана Ніна взяла його під руку й підвела до столу. На столі стояла обмотана рожевим газом лампа. Коли піднести листа до самого газу, то можна прочитати.

— А ви-ж того самого принесли? Покажіть.

Юхим розгорнув листа і підніс панні Ніні. Розтопирчені, розвезені, криві літери тут біля цієї лампи так якось наївно і жалібно вимовляли: «Писмо сину моему Ефиму Молочайченку одъ матери его Ольги Ивановны».

І чогось Юхимові згадалось, як того останнього вечора розхристались матери груди і було видно жовте, старе, немите тіло, од якого кисло й негарно пахло потом.

Панна Ніна скривила й надула губки, випнувши нижню далеко наперед.

— Чого-ж ви з самого початку не показали?

Юхим ніяково, напружено посміхнувся й мовчки сховав листа у кишеню. Ну, тепер він міг уже йти собі! Тепер, коли вона бачила, як пише його мати, їй неприємно буде з ним говорити. Як вона гидливо одвела свою руку од листа, коли прочитала перші розкоряки.

Юхим незграбно уклонився і винувато повернувся йти.

— Куди-ж ви?! Почекайте. А лист од білявої? Е, ні, я вас так не одпушу. Вибачайте. Ідіть сюди.

Сюди, сюди, за мною. Сідайте тут на цього стільчика, а я ляжу, бо стомилась. Вам не низько? Це стільчик для ніг. Коли низько, візьміть іншого. Нічого? Але присуньтесь ближче, щоб мені видно було ваше лице. От-так.

Але Юхимові було мало видно її лице. Якась смугляво-рожева пляма з двома темними западинами очей. Він обережно підсунувсь ще ближче. Тепер видно були й уста, і навіть чудний, ніби п'яний блиск в очах.

— Ну, от. Тепер кажіть, від кого був лист і де він.

Одна пола її чудної сукні зсунулась вниз і між нею та другою полою щось збіліло. Панна Ніна підняла полу й закинула її собі на ноги. В лице Юхимові війнуло теплим, душним духом пахощів і жіночого молодого тіла. Знову вухам стало гаряче і до лица прилила кров.

— Ну, що-ж ви мовчите? Що ви все мовчите, як соромливе селянське хлопча? Ну? Од кого був лист?

— Од матери. Я-ж показав вам.

— А од коханої не було?

— Ні.

— А кохана є?

Ну, як-же його було не мовчать на таке питання? Що він міг їй сказати?

— Ага, мовчите! Значить, є. Де вона живе? У Києві?

Ну, навіщо вона про таке розмовляла? Хіба-ж він міг їй що-небудь на це відповісти?

— Господи! У його язика нема. Ви чуєте, що я питаю? Сядьте сюди ближче. Сядьте на кушетку, коло мене, вам чутніше буде. Сюди, сюди. Ах, який-же... Хіба я така вже страшна? Дайте руку. Сідайте. От-так. Трошки ближче. Ну? Страшно? Дуже? Правда?

Він сидів коло самих грудей її, напівоголених, рожево-смуглявих. Одну руку вона закинула за шию; широкий рукав з неї скотився до плеча, і вся рука, освітлена збоку рожевим світлом, кругла, з виточеними лініями як в рямці взяла чорну голову. Другою тримала за руку Юхима й помалу, самими пальцями ритмічно поглажувала його під рукавом сорочки по ніжній стороні руки.

— Правда-ж не страшно?

— Ні...—глибоко, задихаючись зітхнув Юхим.

Панна Ніна непомітно посміхнулась і обвела блискучими очима його невеличку, майже хлопчачу постать, в синій дитячій косоворотці, з білим в тихих кучерях волоссям, рожевим од лямпи, з чистими, невинними очима.

— І не дуже неприємно так сидити?

Він жалібно посміхнувся. А вуха горіли як од морозу, серце тривожно, часто, боляче-солодко стукало. В крові, в очах стояв рожевий, теплий, пахучий туман.

— Ну, а тепер скажіть мені, хто вона, ваша кохана? Я нікому-нікому не скажу. І ніхто не підслуха. Чуєте, як тихо тут? Я й вікна позачиняла. Бачите, як ждала вас. Я-ж вас ждала, знаєте ви це? Знаєте?

Вона все дужче й дужче стискувала його руку. Потім разом з своєю поклала собі на груди й сказала:

— Чуєте, як б'ється серце? Ото так жде, щоб ви сказали, хто ваша кохана. Ну?

Він не чув, як б'ється серце її,—щось гаряче, незрозуміло-непокійне розливалось йому по тілі, серце з жахом, з тривогою поширялось до того, що

трудно було дихнути і зразу холодно, з внутрішнім криком, з криком всього тіла стискувалось, падало, завмирало. В виски стукало часто, швидко, нетерпляче.

— Ах, господи, він все мовчить! Ну, тихенько-тихенько скажіть. Ну, на вухо. Дайте другу руку... Дайте...

І вона протягла його до себе, лице до лица і підставила до уст йому ухо...

— Ну, кажіть: хто ваша кохана? Ну?

— Ви!.. хтось за його гаряче прошепотів їй в чорно-сині пухнаті кучері над вухом. І йому видно було, як її очі заплющились і спухлі червоні уста розкрились; вона лежала непорушно, міцно притиснувши його руку до опуклих теплих грудей собі, немов ждучи чогось. А груди під рукою гнучко, часто підіймались і впадали.

Юхим п'яно, але обережно одхилився. Панна Ніна швидко розплющила очі—їй гнівно притягла його знов до себе.

— Куди? Ну, куди-ж ти, га?! Ах, він неможливий! Я-ж твоя кохана, так? Кохана, так?

І, підвівши злегка голову, впилася йому в губи гарячими спухлими устами. Щось з дзвоном і вогнем вибухло в йому, розлилось по тілі і в одну мить змело кудись і рожеву кімнату, і листа, і графський двір, і весь світ, і його самого.

Вже сіріло на дворі, як вернувся Юхим до себе в кімнату. Як золою посипане, небо важко сіріло дрібними хмарами. Хмуро застигли тополі у парку; темно-сірими купами залягли за конторою клуні та стайні.

І лице Юхимові було сіре, побите, помняте, у червоних плямах, сине під очима. Волосся позлипалось, позсихалось сірими шорсткими пасмами. На руках понабухали жили й довгими сірими червяками непорушно лежали під шкірою.

Ноги чогось дрібно дрижали й підгиналися. Він сів на канапку, на ту саму канапку, де ще вчора ввечері... Бог його знає, як то сталося, раптом очі гаряче налилися сльозами, голова сама впала на поруччя канапки і Юхим заплакав тихо і гірко. І плачучи, непомітно заснув, як сидів.

Розбудила вранці Катя. Вона й не хотіла розбудити: він так бідненький солодко спав, як дитина схилившись до канапки. Мабуть всю ніч за матір'ю журився,—лице таке потомлене, заплакане. Такий хороший, тихий паничик, такий гарненький, як синя квіточка. Нехай-би поспав ще з годинку. Але рипнули чортові двері, як хотіла вже вийти, і він скочив, злякався, зніяковів, почервонів увесь.

— Я заснув так несподівано... Голова так боліла учора...

Ні, Катя, видно, нічого лихого не подумала. Вона хороша дівчина, ця Катя. Дуже мила,—вона так тепло й з спочуттям дивилась на його.

— А я, паничу, вже одхожу,—раптом сказала вона, збиваючи непомняту подушку.

Вона не могла більше тут служити. Бог з ними, з цими графами і з їхньою великою платою. Ще вб'ють через них. Говорять люди, що скоро найдуть сюди якісь українці та разом з японцями будуть усіх панів вирізати. А з панами всіх тих, хто служить і робить на їх. Десь ніби прийшла така афіш-

ка, щоб ніхто не служив панам, а хто служитиме, не послухається, того будуть разом з панами убивати. І куховарка Килина кидає графів, і друга горнишна Доційка.

Потім Катя трошки помнялась, набралась духу і додала:

— Кидайте й ви, паничу. Їй-бо, кидайте. І мама ваші будуть спокійніші.

Юхим почервонів і тихо сказав:

— Я подумаю, Катю.

Того-ж вечора і Катя, і Доційка, і куховарка Килина одійшли, а Юхим не встиг подумати. До обіду з Жоржиком працював, а на обіді зустрівся з Ніною. І забув усе: і Катю, і Доційку, афішки, — в голову шугнуло рожевим туманом, вуха й щок запалали. А Ніна ще й прошепотіла, як здоровкалась:

— Любиш?

Сама-ж весело, спокійно сіла собі на своє місце й почала так легко, так безжурно розмовляти, що Юхим аж червонів.

— А ми з Юхимом Овдієвичем сьогодні починаємо учитися стріляти!

Так вона оповістила, як з-за столу повставали. І, взявши його під руку, пояснила, що вона вчора ввечері постановила навчитись так стріляти, щоб з одного вистрілу убити трьох більшовиків. Для цього треба, щоб Борис їм видав два револьвери й цілу купу набоїв. А Жоржик щоб не смів коло їх крутись, бо може трапитись нещастя. Жоржик цей час сидітиме й учитиме на завтра лекції.

Крізь рожевий туман Юхимові, справді, згада-

лось, як вчора там на кушетці вона щось говорила про мужиків, револьвери, стріляння.

— А ну, побачимо, хто з вас кращим стрільцем покаже себе,—даючи їм зброю, сказав Борис сухим, косяним голосом і посміхнувся іржавою посмішкою. А висхлі сірі очі дивились байдуже й колюче.

Жоржик не крутився біля них і вони стріляли в кінці парку, біля самого муру. Там була друга альтанка, маленька, похила, збудована як курінь. Лави й столик погнили, покритились, так що спочивать треба було на купі старого, сухого листя, що лежало в кутку. Яка-ж необережна, ах, яка-ж вона була, ця Ніна!

Ну, а ввечері, як тільки погасли лампи в коридорі, Юхим був уже в рожевій кімнаті. І подумать у той день він не встиг.

Та й на другий, і на третій день так само. Ні про що не встигав він подумать. І не молився вже своїй, йому одному належній іконі перед сном, згорнувшись в ліжку по-дитячому. І не ходив в альтанку слухать гру панни Ніни, і не співав тато п'яненьким голосом «Світе тихий», і зорі вже не кліпали вечорами в вікні гарячими, повними туги й сліз очима.

Він просто не мав часу. Коли Ніна ще спала, він уже сидів з Жоржиком і старався бадьоро дивитись сонними, вогкими, немов намоклими очима в книжку. А потім виходила Ніна і треба було йти стріляти, спочивати у альтанці на сухих примнятих листях, знов стріляти. А вночі, як-раз тоді, коли кліпають зорі очима і тужно світяться ікони в душі,—вночі Юхим був у рожевій кімнаті.

Там уже ждали його на білій, як сніг, постелі смугляво-рожеві, точені, з шовковим блиском, оголені руки. На столику стояло в темній пляшці вино, цукерки і фрукти. А біля столику на килимі—друга пляшка з вином.

Коли кінчалась перша пляшка, Ніна починала оповідати про своїх коханців у Парижі, Ніцці, Петербурзі. Вона дуже любила, як Юхим починав жалібно, болісно посміхатись. Тоді очі їй ставали м'яко-хижими, жадними, а оповідання ставали все одвертішими, сміліщими, з такими подробицями, що Юхим падав головою в подушку і кусав її зубами. Тоді Ніна найгарячіше обіймала його. А потім знов оповідала і учила його всього того, що оповідала, та дрібно, тихенько сміялась з його дивування, невимілости і болючого сорому.

Ах, як вона його мучила і як хвилювали її ці муки його! Яким лютим любовним палом вона вибухала, коли він, ридаючи, прохав її не говорити більше. Вона таки на якийсь час стомлено замовкала. А потім знов підкрадалась тихими, ніжними словами; неначе на шпиньках ішла невинними пестощами, а потім вмить з смішком, з матовим блиском в очах, зразу одпинала завісу минулих тайн своїх і жадно стежила, як жалібно, похотливо і жахливо посміхались його спухлі уста і п'яні, знеможені очі. І тоді хапала його і мордувала, і сміялась тихеньким, ласим, дрібненьким сміхом.

Як починало світати, Юхим похитуючись і придержуючись за стіни вертався до себе.

Краще стріляла таки Ніна. Вона на двадцять

кроків попадала вже в аркуш паперу. Юхимові-ж чогось дрижали руки. Взагалі він мав поганенький вигляд: зблід, схуд, очі стали великими, темними немов у гарячці.

Часом на лекції Жоржик водив носом збоку на бік і, дивлячись у книжку, говорив:

— О, знов пахне Нініними пахощами! Вона вас і вчора ними поприськала?

Юхим червонів і просив читати далі та не розважатись сторонніми речами. Жоржик читав, а книжка перед Юхимом починала розпливатись, розтавати, все в очах зливалось в один кольор з книжкою, і Жоржиків голос одсувався все далі та далі. Він міг коли-небудь так заснути. Йому-б хоч одну дві ночі поспати, виспатись. Тоді-б він і стріляв краще, і книжка не розпливалася-би, і не було-б цього душного, червоного туману в голові, в руках, в душі.

А хіба він не помічав як і прислуга з будинку, і робітники з економії чудно подивлялись на його зустрічаючись. Вони-ж що-дня бачили, як він з графинею Ніною ходив у парк учитися стрілять мужиків. Панна Ніна вже їздила «на полювання» з братом Борисом. Вона сама тої ночі розказувала Юхимові з своїм смішком, як хльоскала нагаєм двох мужиків, що чогось засіли в їхньому лісі. Це її так само хвилювало, як і болісна посмішка Юхима.

Хто знає, може, й він хутко поїде «полювати» з нею.

Ніна саме наливала в склянки вино, коли зачулись глухі вистріли. Вона схопилась на коліна, розхлюпавши вино на постіль, потім зетрибула на

підлогу і гола побігла до вікна. Розчинивши його, вона стала слухати. Десь за стайнями кричали, кликали. Раптом раз-за-разом пролунало трое вистрілів.

Ніна миттю кинулась до розкиданої по стільцях одежі...

— Швидче. Одягайся. Мужики йдуть! Коли будуть стукати в двері, не озивайся, мовчи.

Вона й одягалась, і прибирала в шафу вино та цукерки і слухала біля вікна. На подвір'ї замиготіли вогні лихтарів, гойдаючи по деревах величезні тіні; за стайнями гавкали—розривались собаки; три-можливо, поспішно перегукувались голоси. Хтось часто-голосно застукав у двері.

— Я чую, чую!—закричала Ніна—Одягаюсь.

Чийсь кроки глухо затупали од дверей.

— Біжи до себе, бери револьвер і сходи униз, чекай мене...—прошепотіла Ніна й обережно одчинила двері.

В коридорі не було нікого.

Юхим, застібаючи комір сорочки тремтливими пальцями, зігнувшись перебіг у свою кімнату.

Тут виразніше було чути гамір в економії. Хтось під самими вікнами голосно лаявся матерними словами і грозився всіх перестріляти. Потім зразу замовкло і зачувся тупіт кінських ніг. Пак! пак! пак!—ріденько залящали револьверні стріли. Собачий гавкіт гасав хвилями по економії, заважав чути людські голоси і здавався в темноті якимсь безглуздим кубком крику і завивання.

Юхим ніяк не міг знайти револьвера. Він кидався то до шафи, то до столу, мацав поночі по чорнильниці, по книжках. Руки йому трусилися, під серцем холодно і тоскно тьохкало.

Ну, розуміється, так воно й мусіло кінчитись. Ага, револьвера немає. Ну, певно, немає. Що-ж, так і треба. Ні, от револьвер є. А Ніна, мабуть, чекає й сердиться.

Але вона вибігла з своєї кімнати в той час, як він біг коридором.

— Револьвер є?

— Є.

— Заряджений?

— Заряджений.

Він не знав, чи заряджений, але хіба не все одно.

Внизу не було нікого. Двері на терасу стояли розчинені. Перед терасою на дворі стояли без піджаків лакеї Митрохван і Арсеній. Вони нічого не знали, що там сталося. Ніна й Юхим побігли до контори, де чулись голоси і миготіли вогні. Тут з своєю палицею в пальті на-опашки, без капелюха, в самих кальсонах стояв старий граф. Круг його товпились якісь напів-одягнені люди і слухали високого чоловіка з рушницею, який щось оповідав графові.

З його оповідання вияснилось таке. Микитюк робив перевірку варті й огляд економії. Коли він проходив через тік, з-за ожередів вибігло четверо чи п'ятеро якихсь людей, щось накинули на Микитюка, схопили його й побігли в степ. Гундя, що з ним Микитюк робив обхід, почав стріляти в злодіїв, але ні в кого не попав.

Тут почала збігатись варта і кинулась за напасниками.

— А верхи чи піша погнались?—голосно спитала Ніна.

Високий чоловік швидко озирнувся на її голос, упізнав графиню і, вклонившись, сказав:

— І верхи, й пехотою. З ними й граф Борис Петрович поїхали.

Старий граф мовчки пішов до будинку, важко спираючись на палицю і другою рукою притримуючи пальто на грудях. За ним зараз же побіг управитель з лихтарем у руці, присвічуючи й піддержуючи графа під руку. Ніна покликала кучера і пішла чогось до стайні. А Юхим потихеньку одійшов у бік до чорної кухні й сперся на тин. Йому було холодно, млясо, погано. Собаки гавкали на току і видно було, як там ходили з лихтарями. Біля кухні зупинилась темна купка людей, що йшла від загонів. Вони попихували цигарками й неголосно розмовляли.

— Та я-б їх вирізав усіх, до одного! — раптом хтось із них сказав голосно, з застарілою ненавистю.

— Тш! Сказився?

Вони загомоніли тихіше. Потім той самий голос знов понуро проговорив:

— А ти-ж його хоч у морду бачив, який він?

— Хто?

— Та твій-же граф.

— А ти бачив?

— Та повірся ти з ним разом, на біса мені його бачить?

— Та ти-ш. От, завели! Ходім лучче спати. Не знайдуть все одно.

Юхим зігнувшись і похитуючись також пішов до будинку. Револьвер у кишені тер ногу й Юхим придержував його рукою. В хаті у себе він забув про його і не роздягаючись приліг на ліжко й у ту-ж мить заснув.

Ні, Микитюка таки знайшли: він голий, повішений за горло, висів у графському ліску, зараз-же за парком. На грудях йому до шкіри великою циганською голкою було пришпилено записку з такими словами: «Оце саме буде з усіма буржуями і їхніми барбосами та прислужниками. Комітет народніх защитників»

Шкура на спині і на потилиці була стерта, до живого м'яса. Очевидно, його, прив'язаного за ноги до воза чи до коня, довго волочили по землі, кудись везучи. Шкура була стерта й на лобі, й на щоках, але не дуже,—мабуть його часом перевертали й лицем до землі. Очі було видовбано і дві закривавлені, пошматовані дірки були замість них. На грудях вирізано було «Барбосяка»; різано, мабуть, по живому тілу, бо від кожної літери по тілі збігали струмки крові й позасихали в пахвах ніг і на ногах. Трудно було пізнати в цьому понівеченому, заюшеному трупові колишнього красуня Микитюка.

Його поклали в старій, порожній прикащицькій на столі, прикривши товстим рядном. Мухи настирливо сідали на рядно і нервово лазили по йому, чуючи кров і мертвечину.

Люди обережно підіймали рядно і дивились при тихлими, напруженими очима. Де-які зараз-же жажались і одхитувались, несучи жах і щось трупне в скривлених устах і зомлілих обличчях. Інші уперто, довго, як зачаровані, розглядали задубілу, потовчену, криваву масу мертвого тіла. І губи їм ставали такими синіми й мертвими, як у трупа.

Записку не здіймали. Вона, як прапор лютої ненависти одних до других, стирчала над грудьми

одної з жертв тої ненависти. І кожний по-своєму читав її, душа кожного по-своєму переписувала на свої сторінки, і запис тої уже не легко було витерти.

Юхим це виразно бачив по тому, як одходячи шепотілись люди, як дивились, який вираз був у їхніх устах і очах. Е, ні, тут уже люди не могли сховатися. Коли на тебе з-під рядна дивляться замість очей дві червоні порізані дірки з грудочками закипілої крові, коли ті дірки вирізали людськи руки, вирізали з сласністю, з радістю люті, коли вони кидали трупа иншим людям і кричали їм «дивіться!»—то тут уже не почути цього крику не можна було.

Юхим прийшов пізно, — він довго спав. Нині він ще не бачив. Вона з Борисом кудись поїхала, як тільки знайшовся Микитюк. Одні казали, що в Яворки, а инші,—ніби в город за військом. А може й туди й туди, бо Яворки були по дорозі до города.

Гундя сидів замкнений у льоху. Було підозріння, що він знав про напад і навіть був у спілці. Це підтверджувалось тим, що трое з нанятої варті десь зникли, втікли. Очевидно, вони також були в змові. Останні купками по-двоє, по-трое хмуро й пошепками розмовляли, радились,—на варті вони вже не стояли. Яка-ж рація вартувать, стерегти, коли за це ще й захають у льох, а потім розстріляють, як грозився граф Борис. Хай лакеї стережуть,—на те вони й лакеї, лакузи, лизоблюди, панські барбоси.

Але навіть лакеї, лизоблюди шепотілись і скося поглядали на Юхима. Бог їх знає, про що вони говорили, але напевне не сказали-б Юхимові, коли-б він поспитав їх.

Хати стояли неприбрані, сніданку не було, обід не варився. Старий граф, стоячи біля столу в їдальні, намазував сухий хліб маслом і маленькими шматочками їв їх, неодривно дивлячись у вікно. Жоржик з зляканими очима тихенько сидів коло його і скося вгору поглядавав на його задумливе, поміняте лице, з жовто-фіолетовими мішечками під очима.

Ще вчора таке спокійне, безтурботне, таке певне життя вмить скаламутилось, закрутилось на одному місці, запінилось. Вся величезна, так добре настроєна машина економії раптом дико заторохкотіла і стала. І замість тихого, рівного, живого спокою—напружена тиша, насичена ворожим, тривожним чеканням.

Аж над вечір приїхали Борис і Ніна. З ними прибуло півсотні «вільних козаків» з офіцерського карательного відділу, що мав базу в місті. Посеред офіцерів, що їхали верхи, ішло шестеро звязаних яворовців,—по вказівках яворовського батюшки це були з тої банди, що вбила Микитюка.

Їх одвели в загін і так звязаних до купи пхнули у мокрий кізак, у жовтяво-зелені смердючі калюжки. Вони попадали незграбною купою, шарпаючись, безпомічно звалюючись одне на одного. Руки їм були пов'язані за спиною, і де-які, впавши лицем у калюжу, не могли підвестися і глухо мугикали, стогнали. Сусідні товариші ногами допомогли їм пересунути голову од калюжі.

Офіцери стояли круг загону й реготалися, часом поглядаючи на Ніну. Запорошені, засмажені сонцем, але здебільшого молоді, вони крадькома че-

пурились, прибирались; стоячи за конем і дивлячись у маленьке дзеркальце, на швидку трусили з плечей порох, розчісували вуса, витирали хустками лице. Потім підходили до загону, дивились на бабання в гною в'язнів і також весело сміялись.

А графиня Ніна, граф Борис, управитель і начальник півсотні, молодий ротмістр стояли осторонь і радились. Ніна була в синьому англійському костюмі, в маленькому капелюшку для їзди верхи, з стеком в руці. На плечах і на брижах сукні густо сірів порох.

Вона не помічала Юхима. Та й де їй було помітити його серед такого натовпу! А він ще стояв по другий бік загону серед челяди, притулившись до стовпа, сам маленький і так мало помітний. Йому-то було їй добре видно, навіть те, що вона була в вуалі, який часом одною рукою одводила од лица, а другою під ним хусткою витирала лице.

Яворовці спершу пробували встати. Але як один підводився, то другий, підводячись, валив першого і сам падав. Крім того вони поплутали себе шворками так, що один навіть не міг ніяк підвестись. Тоді вони рішили лежати так. Закаляні кізяком і смердючою юшкою калюж, запорошені, зачучверені, де-які з закривавленими обличчями, вони вовтузилися мовчки, дико зиркаючи навкруги, а потім мовчки застигли в тих позах, в яких можна було. Це була моторозна купа людських рук, ніг, голів, випнутих задів, розтеряних, диких очей. На них кріз палі й дошки загону дивились інші люди. Одні, ті, що стояли з кіньми,—реготалися, а ті, що по другий бік,—дивились мовчки, без посмішок. Над

графським будинком стояло золоте, велично-спокійне, з радісно-червоним вечеровим усміхом сонце.

Рада тяглася довгенько. Видно було, що Ніна на чомусь настоювала, а з нею сперечались. Але сперечались нерішуче. Раптом Ніна зробила такий рух, ніби рішуче збиралась іти до загону. Тоді ротмістр щось сказав їй, рішуче хитнув головою і звернувся з якимсь питанням до графа Бориса. Той помалу подивився на юрбу офіцерів, потім обвів очима всю челядь, що неначе в цирку, поспиравшись на загін, стояла й дивилась на арену, де лежали звязані «артисти», і хитнув на згоду головою.

Тоді ротмістр голосно кашлянув і крикнув якусь команду. Всі офіцери одразу вирівнялись і застигли. Челядь зашомоталась, захвилювалась, силкуючись побачити, що діється серед військових. Ротмістр знов сильним, соковитим баритоном вигукнув: «Десять передніх наперед!» Десять передніх, перезирнувшись, виступили наперед, передавши поводи коней заднім. Ротмістр підійшов до них і стиха щось почав говорити. Офіцери часом хитали головами і подивлялись на звязаних. А звязані непокоїно водили головами, шарпали руками, прислухались, як могли. Один з офіцерів підніс руку до козирька і щось спитав, де-хто подивився на Ніну. Вона стояла до них у профіль і щось гаряче говорила до управителя, сильно стьобаючи в повітрі стеком.

Потім ротмістр зразу рушив до загону, а за ним посунули викликані десять офіцерів.

Серед челяди прошелестив шепот. Від напору тіл загорожа затріщала. Хтось сердито крикнув:

— А ну, легче там налягайте, повалите!

Ротмістр став недалеко від яворківців і повернувся лицем до челяди. Графи, управитель, Емма Едуардовна, ще якісь панки і де-кілька офіцерів стояли в дверях загону.

Ротмістр звертався з промовою до селян, що тут були. Він хотів їм вияснити, що це за люди, оці, що лежать тут перед всіма у багні. Це злодії, розбишаки і душогуби. Це ті, що вбили служачого з економії, такого самого служачого, як і всі ті, що тут стоять.

Серед звязаних зачулись голоси. Вони ніби хотіли щось сказати. Але ротмістр крикнув їм мовчати і заговорив далі. Вони вбили Микитюка за те, що він оберегав порядок, лад, спокій. Такі самі люди хотіли навіть порушити вищий порядок, настановлений самим богом. Всім відомо, як задурені агітаторами темні селяни повставали скрізь на поміщиків, грабували економії, вбивали чесних, неповинних громадян. Вони хотіли знищити той лад, що заведено з давних давен і пішли проти законів бога. Що з того вийшло, також усім відомо. Але от такі люди не бояться ні закону, ні бога. Вони без суда, без усякого права хапають людину, катують її, знущаються й убивають. Але закон застається законом. Бог покарав злочинців, і ось вони тут. Зараз над ними має бути зроблено слідство перед усім народом. Вони без слідства і суда, без закону замордували Микитюка, але їх судитимуть по закону.

Після того ротмістр дав наказ розв'язати арештованих. Рук їм не розв'язувати, але розрізнити їх, щоб допитувати по-одинці.

Ротмістрові принесли лаву й поставили серед

загону. Він закурив і сів, широко розставивши ноги. Ніс йому був широкий, плескуватий, з великими ніздрями, через які густими клубами виходив дим.

Першим підвели високого, сивуватого мужика з жовтосивими гарними кучерями. Він нагадував Юхимові Олександра Невського, намальованого в семінарській церкві на стіні. Весь бік йому, одне плече і вухо були заліплені кізяком. Він ніби здивовано, з тривогою водив головою то вправо, то вліво, немов ніяк не розуміючи, що робиться.

— Як прізвище?

— Данило Крам.

— Скільки десятин маєш?

— Півтори.

— Ага. Так. Де був цеї ночі?

— Спав дома. Спитайте всіх сусідів. Я, господін, ні в чим не винуватий...

— Мені твоїх сусідів питать нема чого. Ти сам мені скажеш, де ти був цеї ночі? Але не брехать! Чуєш!?

Але-ж він спав дома, ніде не був! Це хтось на його по злобі наговорив.

Ротмістр хитнув головою офіцерам. Ті зараз же підійшли до Данила Крама і схопили його за плечі. Він так само здивовано дивився на них. Один розрізав шворку, що звязувала руки.

— Лягай на землю!—неголосно скомандував ротмістр.

Данило Крам не розумів, чого хотять від його. Тоді його повалили на землю й насіли на плечі й на ноги. Ротмістр злегка кивнув угору підборіддям, і двоє офіцерів зараз же почали бити нагаями по спині Данила Крама. Він зашарпався усім тілом з

такую силою, що офіцери на плечах і ногах його заходили в різні боки й стали червоними від напруги. А двоє як молотники ціпами гатили нагаями.

— Ой, пустить! Ой, боже мій, що-ж ви ро... робите? А-а! А-а...

Ротмістр дав знак молотникам. Ті спинились, дивлячись йому в лице розпареними, злими очима.

— Признавайся, де був уночі?

— Богом присягаюсь, дома! Покарай мене бог лютою смертю...

Ротмістр знов дав знак, і нагаї спинили присягання Данила Крама. Знов він кричав, шарпався, але хутко став хрипіти й замовк,—замлів.

Тоді його одтягли вбік і взяли другого. Це був маленький, з великою зкудовченою головою, все лице, навіть вуса, брови були в кізяку. Тільки очі блискали, як у негрів, білими баньками.

Він так само був дома. Але не божився, не присягався, а дрібно-дрібно трусився увесь, наче змерз. Він зомлів після десяти—п'ятнадцяти нагаїв, зомлів якось одразу, серед свого крику, наче йому хтось заткнув горло.

Челядь стояла нерухомо, надзвичайно уважно слідкуючи за кожним рухом у загоні. Ніхто не балакав, не шепотівся, тільки жінки хрестились, тихо плакали й стогнали разом з караними.

Третій був Сидір Апостол, кремезний, чорний, зарослий, з широченними грудьми і величезними, довгими руками. Він понуро з-під лоба дивився на ротмістра і мовчав. Його питали, де він був уночі,—він мовчки пильно дивився і важко дихав колосальними грудьми. Коли ротмістр крикнув: «Лягай!»—

він, на диво, зараз-же сам став не коліна і ліг лицем до землі. Нагаї замиготіли, залопотіли, як по лантуху з зерном,—ніякого відгуку.

— Дужче! — крикнув ротмістр і аж сам встав і підійшов ближче. Офіцери заціпили зуби й люто перічили широке мовчазне тіло. Воно тільки здригувалось та в місцях ударів штани стали промокать, а там, де вони розривались, виступали краплі крові.

— Дужче! — тупнувши ногою, закричав ротмістр.

Але тут сталось зовсім несподіване. Офіцери, що сиділи на плечах і ногах Апостола, раптом захитались, замахали руками і поскочувались на бік, а з-під них вирвалась могутня постать і в один мент стала на ноги. Лице було дике, скривлене, залите сльозами,—він там плакав, цей велетень. Схопившись, він з риданням, перекосивши рота, кинувся на ротмістра і обома руками вхопив його за горло. Юхимові видно було, як з-за плеча ротмістра виглядало страшне, ридаючи риданням болю і ненависти, нелюдське лице.

— Ги-и-и!! — ридав він і вив одночасне, а сам скажено трусив тілом ротмістра. Ротмістр чудно якось підкидав ліктями і все далі та далі закидав голову назад. В Апостола вп'ялось де-кілька пар рук, нагаями били його по руках, тягли за волосся голову убік,—він навіть того не помічав.

Нарешті хтось догадався і шаблею рубнув по руках. Апостол ревноув, озирнувся і, захитавшись, упав. Тоді його почали топтати ногами, бить нагаями по лиці, по очах, по голові. Інші кинулись до звязаних і ще не битих яворківців і також люто сікли їх, топтали, підбивали кінцями чобіт під серце.

В цю хвилину Юхим побачив Ніну. Вона стояла біля Апостола і, трошки схилившись, заглядала крізь тіла офіцерів униз. Очі їй горіли, поширились, верхня губа витяглась наперед і з-під неї хижо, сласно визирали білі рівні зуби. Щось було таке саме в лиці їй, як тоді, коли вона в рожевій кімнаті оповідала йому про своїх коханців і дивилась, як він ридав.

Юхим шарпнувся і прожогом кинувся од загону.

Коли Ніна ввійшла в кімнату Юхима, там було темно і тихо. Знадвору зовсім глухо долітав гомін офіцерів, бо вікно було зачинено. А в куточку за шафою, спиною до вікна, на підлозі сидів Юхим перед розчиненим чемоданом. Коли-б не чемодан, Ніна й не помітила-б Юхима, бо він сидів у самому куточку між шафою й стіною, не обзиваючись на її гукання, підігнувши коліна, зщулившись, зменшившись скільки мога. Та й то помітила тільки тоді, як підійшла аж до самих ніг його.

— Що ви там робите?!

Він нічого не робив, він тільки сидів там.

— Що з вами? Вилізайте звідти!

— Для чого?

Голос йому був хрипкий, застужений.

Ніна не мала часу довго з ним панькатись. Вона нахилилась, вхопила його за руки й витягла на серед кімнати. Він на вколюшках мусів повзти за нею.

— Ну, кажіть, в чому річ? Чого ви туди залізли?

Юхим нічого не міг їй сказати й перейшов на канাপку. Ніна постояла трохи, подивилась на чемодан і підійшла до Юхима. Тихенько сівши поруч з

ним, вона мовчки взяла його руку й почала поглажувати. Нічого не казала не шепотіла, не горнулась, тільки ніжно, ритмічно водила долонею по руці його. Юхим почав визволяти руку, але Ніна міцно стиснула в другій руці його пальці. Тоді він хрипко сказав:

— Я прошу пустить мою руку.

Але Ніна піднесла його руку до своїх уст і стала злегесенька торкатись ними до неї то в одному місці, то в другому; не цілувати, а тільки ледве-ледве черкати гарячими губами по тілі. І, мабуть, очі їй були лукаві, ніжні, підглядаючі. А потім поклала ту руку на еластичну, теплу ногу свою, сама прихилила лице близько до його й прошепотіла:

- А я за кимсь ску-у-чила...

І злегенька волоссям над виском полоскотала йому шию, тручись як кітчик.

Ах, боже, вона в такий момент могла собі гратися! Ніби вона нічого не бачила, не чула в загоні, ніби в неї перед очима не стояло, ридаючи болем і сказом, скривлене, дике лице, ніби там, під вікнами, внизу не ходили й не сміялись ті, що пороли нагаями, били чобітьми в очі, в живіт людей.

— Я вас дуже прошу... пустіть мене. Я... я... не можу.

Ні, вона нічого не розуміла. Чи не хотіла зрозуміти? Вона тільки сіла ближче до його, більш нічого. Та ще взяла другу руку його й пригорнула до грудей собі. Від цього йому треба було трошки повернутись тілом і лицем до неї, бо не вигідно було інакше сидіти. Як блищали їй очі в сутінках вечера і як пашило від них знайомою, душною мло-сністю!

Юхим не міг дивитись на них і потяг свої руки од неї.

— Ну, куди-ж ти тікаєш?—жалібно, прохаючи, як маленька, самотня дівчинка, сказала вона.

Юхим зразу пустив свої руки,—таким тоном вона ще не розмовляла з ним. Навіть соромно і жаль стало. Але-ж в такій позі надзвичайно невикідно було сидіти, робилось душно від неї, до лица приливала кров. А вона взяла одну його руку, підвела до гори, а сама шурхнула під неї, пригорнулася щільно до серця йому і тоді тою його рукою обвила собі плечі.

— Я-ж так скучила за тобою. А ти?

І він скучив, але сьогодні...

Вона вже більше не слухала. Він також скучив! І вона радісно, сильно притиснула його руку до себе,—ту руку, що лежала на грудях їй.

— Я знала, що ти тут сидиш і ждеш мене. Але я, знаєш, не могла забігти до тебе. Ах, я так стомила! Я цілий день нічого не їла. Ти також? Правда? Бідний мій! Знаєш що: у мене є трохи пундиків і вина. Ми вип'ємо по шклянці й це нас підкріпить. Правда? Я зараз принесу сюди, ти леж тут. Добре?

Йому не хотілось їсти, тільки пити. Тільки він краще випив-би води, а не вина.

Але Ніна вже спурхнула й вибігла із хати. На дворі не чути було голосів. Може, можна вже було одчинити вікно,—чогось так душно стало в кімнаті. Де-ж вони ділись ті офіцери? Невже поїхали?

Ніна швиденько ввійшла, поставила щось просто на підлогу і замкнула за собою двері. Потім її біла постать знов нахилилась і обережно перейшла до канапки.

— Підстав стілець! Швиденько.

Вона говорила оживленим, таємничим шепотом.

— Лямпи не треба. Правда? І так трошки видно. Я сама наллю. Я поночі бачу, як пантера. Тільки ти тримай склянку, а то нахилитись незручно. І трошки так до вікна, щоб скло поблискувало. Оттак. А я литиму. Я страшенно пити хочу... О! Повно. А собі я сама наллю.

Вона налила собі й цокнулась з Юхимом. Вино було холодне, трошки ніби терпкувате, але надзвичайно приємне, все тіло ніби всмоктувало його в себе, як сухий пісок воду.

— Воно зовсім легеньке. Я ще хочу. Ти теж, правда? Підставляй склянку.

Правда, сказати, що вино було зовсім легеньке, Юхим не міг-би, але склянку підставив. Ніна трошки перелила і жახнулась.

— Пий, пий швидче!

Юхим злякано випив і другу склянку.

Стало якось тепліше й бадьоріше в тілі. Воно таки, справді, підкріпляло чоловіка, це вино. І, дійсно, ніби легеньке собі. Так що коли-б у пляшці знайшлась ще скляночка, то чоловік, здається, й третю випив-би,—може-б легче було. Та й пити ніби ще дужче хотілось. Але-ж вони випили чотири склянки, а в пляшці більше трьох не буває.

Ніна вже хрумкала і підносила йому щось біленьке до рота. Це був смачний, як з піни бісквіт. Ах, господи,—з рештою хто знає, а може дійсно, це ті селяни, що замордували Микитюка.

— Ну, треба докінчити пляшку! Тримай склянку. Швиденько.

Ага, там ще трошки було. Після бісквіту таки серйозно хотілось випити. Але яка-ж велика пляшка.

— За нашу любов! Щоб ти скучав за мною раз-у-раз. Чуєш?

І Ніна цокнула об його шклянку своєю. Потім одставила стільця з порожнім посудом у бік, взяла в обидві руки ноги Юхима і поклала на каналку. Чоловік мусив весь лягти. А тоді вона схилилась над ним і сказала подякувати їй.

— Спочатку трошечки-трошечки, а потім більше. Я зараз мушу побігти до гостей, подивитись, як їх улаштували. А потім прийду сюди вже зовсім. Добре? А ти тут трошки полежиш, заснеш, спочинеш. А тепер подякуй все-таки.

І вона ніжно торкнулась устами уст його, провела з лоскотом по них і застигла так, ждучи. Юхим обхопив її голову обома руками і, не пам'ятаючи себе, весь спалахнувши, стрибнув у ці гарячі, злегка розкриті, прокляті уста.

— А, ні, ні! Годі... Потім. Зараз більше не можна. Не можна, не можна, не можна!

Тихенько, дрібно сміючись, злегка покушуючи його за підборіддя, за щоки, вона розвела його руки й раптово підвелась. Юхим з стогоном, з гнівом, нетерпляче весь потягнувся за нею.

— Ну, ну, лежать мені тихо. Я хутко прийду. Лежи й жди. Чуєш?

Потім ще раз зовсім-зовсім тихо, обіцяючи, ніжно повторила:

— Лежи і жди.

Та й вислизнула з кімнати, злегка стукнувши дверима.

Але-ж як надзвичайно душно стало в кімнаті! Наче вона принесла з собою десь у кешені цілу грубу, що зразу страшенно нагріла хату. Розуміється, вікно треба було одчинити як найширше. І ці пахощі до того.

Ноги були легкі, зовсім без ваги, як надуті повітрям. Руки без жадного зусилля розчинили важкі рями вікна. В лице війнуло холодним свіжим духом цвіту тополь і липи. Над економією шкляним засвіченим з середини рогом стояв місяць-молодик. Тополі поважно похитували гострими верхами, прихилиючись до вуха одна одній і перешіптуючись.

Біля току гавкали собаки уперто, злісно, неодступно. Так вони гавкають на щось непорушне, але ненависне їм. То-ж на тих, що лежали в загоні! Вони-ж там десь так і лежали в кізяку, в калюжах, страшною купою, побиті, покривавлені, запльовані, пов'язані.

А ці тут десь під вікном густо, многоголосо гомоніли і серед гомону чувся брязкіт тарілок. Ті там, а ці тут. Ну, а він сам? Га? А-ну? А хто зараз прийде сюди?

Юхим швидко повернувся, підбіг до бананки, намацав на стільці пляшку й з усієї сили ипшурнув її в куток. Щось брязнуло й з стуком розкотилось по підлозі. А Юхим як чужими ногами, без шапки, швидко вийшов з кімнати і пішов униз.

Десь далі за ідальнею чувся гомін багатьох голосів. Ага, вони собі вечеряють після роботи. Розуміється, що й казати.

На дворі було ясно від освітлених вікон великої залі. Юхим з тераси бачив, як за довгим столом

сиділи люди в військовій одежі, як рухали ліктями, головами; стукотіли, сміялись, безупинно говорили. На столі в канделябрах горіла маса свічок, а на стінах і на стелі одбивались у позолоті їхні рухливі язички. Коло їх клопотливо дріботіли ніжками лакеї з серветками через руку, зазирали до них через плечі й поспішались догоджати.

А ті лежали собі там у загоні закривавленою, заюшеною, загиженою купою і круг їх люто бігали й гавкали панські собаки.

Ноги самі понесли кудись Юхима. Ах, вони краще знали, куди йому треба! А як на його, то він-би упав от-тут на порозі графських парадних воріт, обняв-би прокляту землю руками і роздушив-би, розімняв-би її на порох!

А молодик-місяць стояв собі й дивився дурними рогами просто на графський будинок. І нічого не бачив.

Недалечко вже від містечка стояла купка людей біля самої дороги. Вони чогось пильно дивились, як Юхим проходив повз них. Що такого цікавого, що чоловік ішов собі по дорозі? Щось заговорили, а один голос раптом крикнув:

— А, це той самий дячшин син, що за полюбовника нанявся до графської дочки?

— Еге-ж Той, що мужиків стрілять учився!

Юхим зразу став і хотів вернутись до голосів, але ноги самі шарпнулись уперед, він весь хитнувся і ввійшов у містечко. Він ще раз зупинився і хотів вернутись, щоб крикнути тим людям яке-небудь слово, але ноги знов повели його вперед.

І привели просто додому, на заросле шпорішем

порожнє, мовчазне подвір'я. Ага він саме сюди й ішов. Тут ніяка Ніна його не достане. Тут він ляже в повітці на тапчані й вирішить усе, що треба.

Хата стояла темною, покинутою пустою, похнюпивши стареньку стріху на самі вікна, спершись на кривенький ганочок. Але йому не в хату треба було, а в повітку.

Повітка нишком стояла собі за льохом, покірно розчинивши похилі, покришені двері.

Але тапчана вже не було в кутку. І столика його хтось забрав. А плуг стояв як і перше. Біля його було м'яко під ногами. Юхим помацки поночі згріб до купи стару солому і ліг біля плуга, згорнувшись у клубочок. Крізь двері видно було зорі, а під ними вершечок старої груші. Шашіль діловито, не хаплючись точив дерево десь над головою. Тоненько й верескливо, як дівчата, яких лоскочуть, пищали миші в другому кутку. В містечку мрійно, далеко гавкали собаки. Все було так, як колись давно-давно. Як страшенно давно він лежав тут, у цій повітці! Ще тоді, як нічого не знав, як не знав ні панни в рожевій кімнаті, ні трупів, ні офіцерів, ні загону. Тепер він знав так багато, і нічого-ж, нічого не знав. Все було так незрозуміло, так поплутано, а він—такий маленький, такий незначний у житті, такий нікчемний, нікому непотрібний, поганенький, загижений, запльований. На його-б тільки наступить ногою і розтерти. Для чого можуть жити такі істоти? Ну, для чого він живе? А для чого жив тато тихенький, з білою борідкою, з кашлем? Навіщо живе мати? Кому потрібне її ц'яне,

чадне, брудне, безпільне, самотнє життя? А той, як його, Микитюк? Навіщо він жив і навіщо помер так люто, страшно? Навіщо били сьогодні тих, топтали ногами, сікли, рубали шаблями по руках, а ті душили за горло і ревли? Кому це треба, яка ціль, чий закон? «Пішли проти законів бога»? Значить, бог за ротмістра, за Ніну, за червону кімнату, за топтання ногами, за нагаї? Чи за тих, що вирізали на тілі живого Микитюка «Барбосяку», що волочили його по землі, виймали йому очі? За кого-небудь та повинен-же бути бог. Або-ж ніякого бога немає і плювають тоді на всякі закони, заповіді, справедливість, правду. Є бог чи нема? Хай він це скаже, нарешті!

Юхим підвівся і сів. Миші затихли, затаїлися. Ні, нехай бог йому скаже це серйозно, отут зараз,—є він чи нема його. Бог-же бачить, що він гине, загибає, йому-ж це видно добре. Нехай тільки одкриє, що він є, більше нічого не треба. Тоді зразу все стане зрозумілим, потрібним, розумним, необхідним. Тоді й панна Ніна, і рожева кімната, і той солодкий жах і сором, і розкіш їхня, і ненависть слуг, трупи, нагаї, навіть п'яна мати,—все буде на своєму місці, все буде повне змісту, ціли. Тоді він знатиме, що йому робить.

А коли не одкриє, значить ніякого бога немає. Значить треба бити нагаями, рубати шаблями по руках, треба плюнути в очі зорям, викинуть їх на смітник і весело, сміливо, як Ніна, іти в рожеву кімнату. А потім, як вона сама йому говорила, їхати з нею всюди, куди вона поїде. То нічого, що вона вийде заміж. Заміж вона має вийти за багатого і родовитого, інакше не можна, але кохати вона

буде, кого схоче. Тоді треба голосно балакати, ступати твердо, ходити з стеком в руках і хльоскати ним кого попало. А коли хто схоче порушити такий порядок, того покласти на землю лицем у смердючу калюжу і лупить нагаями, бити чобітьми в ніс, в очі, під серце. І потім той, битий, скидатиме шапку, служитиме й мовчатиме. Бо так треба, такий порядок,

Але так чи сяк, він мусів знати це раз на все. Ах з його доволі богословських, семінарських, попівських крутійств! Бог повинен йому одкрити, є він чи нема його. Нехай скарає його за це нахабство, от нехай і візьме зараз громом уб'є його за ці слова. Але нехай-же хоч уб'є,—він тоді знатиме, що є божий гнів, він готовий померти од руки його, от готовий у сю хвилину. Готовий!

І Юхим став на коліна і підвів чоло до зір у дверях, дрібно трусячись в екстазі.

В кутку захищали миші й заторохкотіли чимсь череп'яним. Зорі кліпали собі байдуже, рівно, ані трішки не міняючись.

А, він не хотів убивать його? Не треба. Добре. Але він повинен був сказати йому, є він чи ні. Ах, невже-ж йому не видно, як це страшно треба йому, Юхимові?! Невже йому, такому доброму, великому, любовному, невже йому трудно, шкода подати малесенький знак своєму потерянному, своєму такому безпорадньому, слабенькому, маленькому слугі? Ніхто-ж не знатиме, крім його, Юхима; він сховає цю тайну од усіх глибоко-глибоко в собі, але йому так легко буде тоді жити; нехай тоді сміються з його, нехай глузують, нехай треба буде все життя гірко працювати, поневірятися, нехай інші пануватимуть собі,

розкошуватимуть, нехай він буде самий останній, занехаяний, упосліжений,—ой, яка-ж це дурниця, коли він знатиме, що бог є, що є цар усіх сил, всіх радощів і печалів, мудрий Владика сущого і що він, маленький Юхим, живе з його всевладної волі і розуміння. І да прославляться тоді всі муки, весь бруд і сором, який йому треба буде наслати на його в цім житті!

Невже-ж Йому, Всеблагому, Вседоброму шкода подати маленький знак про себе?! Ні, коли він є, він мусить подати! От хай на цьому пояскові сам собою зав'яжеться вузлик! От поясок розв'язаний, рівненький, без вузликів. От Юхим покладе його сюди на соломі в куточок. Сам він ляже і лежатиме, затуливши вуха, лежатиме десять хвилин,—доволі-ж десяти хвилин для бога, щоб зав'язати вузлика. А коли це образливо йому, нехай уб'є його, нехай оттут зараз скарає смертю. Він готовий, але пояска покладе.

І Юхим поклав у куточок поясок від своєї кошоворотки, шовковий, плетений мотузочок. Сам ліг на соломі, притулившись одним вухом до неї, а друге вухо щільно-щільно затулив рукою. Рука тремтіла, в ушах гуло, вся душа завмерла: може-ж у цю хвилину тут, в цій старенькій, порохняній повітці був бог, тут, біля його, маленького, нікчемного, смрадного, загиженого.

Щось війнуло в лице. Жак пронизав усе тіло Юхимові, він тісно заплющив очі й з усієї сили надушив ухо. Солома колола в щокі, але щокі була як омертвіла. Серце скажено билось десь біля самої шиї й у висках гупало як кулаком у стіну. Він за-

дыхався. Потім одняв руку і швидко сів, часто ди-
хаючи й з жахом озираючись. В повітці було тихо,
урочисто, суворо. Миші не пищали, шашіль не дир-
чав, все припишло, впавши лицем до землі. Зорі
злякано, з побожністю заглядали в двері й шепоті-
лись між собою.

Юхим не смів простягти руку в куток, де ле-
жав поясок. Господи, невже там міг бути вузлик?
Йому-ж розірветься серце від жаху, він же упаде
мертвим, як торкнеться до вузлика. Невже там був
вузлик?!

Він тихо простягнув руку і торкнувся пальцями
до шовкового мотузка. Поясок лежав тепер не так,
хтось чипав його! Боже мій, хтось торкався до пояска?

Волосся моторошно заворушилося на голові
й по грудях, по спині,—по-під шкурою посипався
холодний пісок. Він кінчиками пальців потягнув мо-
тузок, поклав його собі на коліна. Потім тримаючи
за один кінець, за китицю, другою рукою обережно
обняв долонею і почав сунути. Зараз рука наткнеться
на вузлик—і тоді... Ні, вузлик повинен бути посере-
дині. Ні, мабуть, далі, не зразу, на другому кінці.

Але рука наткнулась на китицю й сприснула
з пояска. Вузлика не було. Юхим швидко, хапаю-
чись стиснув знов мотузок між пальцями й протяг
його од кінця до кінця, тримаючи так дуже, що
пальці горіли од тертя. Вузлика не було.

Юхим якийсь час оцепеніло, непорозуміло стояв
на колінях з пояском у руках. Потім боязко, ниш-
ком ліг і скорцюбився коло плугу на соломці. Все
в йому страшенно, до нестями збезсило, розмнякло,
опало як прорваний пузир. Він počував себе таким

втомленим, таким порожнім, таким розчавленим, що йому трудно було лежати і хотілось тихенько, нечутно плакати.

Значить, все повинно бути так, як є. Значить, нічого питать не можна. Значить, і мати його, і панна Ніна, і рожева кімната, і загін, і зала в золоті,—все так і повинно бути, і не його діло про це розбалакувати. І, значить, він повинен був устати і йти в рожеву кімнату, бо там уже напевне ждала на його панна Ніна, графиня Ніна, його коханка Ніна.

Тут Юхим раптом сів. А чого-б він не пішов туди? Га? А кого-б він мав тепер питатися, боятися, соромитись? Отого, якого нема? От, він таки візьме й піде. І хай собі ті лежать у загоні, в калюжах і крові, а він лежатиме в білій, пахучій, розпусній, чудовій постелі тієї, що звязала й кинула отих в загін. І плюне всім в лице, в очі, в душу, хто схоче спинити його.

Він підвівся, хитнувся і сперся рукою об стіну. В руці щось було затиснуто. Мотузок, шовковий поясок! Юхим люто шпурнув ним об землю і вийшов з повітки.

Віконця хати тмянно світилися. Ага, прийшла.

Юхим рішуче повернув до дверей. Він хотів зайти й раз на все поговорить з цією жінкою. Тепер годі церемоній. Як п'є вона, то нехай собі п'є, хоч заллється, а в його справи хай більше не втручається і не соромить перед людьми своїми листами. Так, він живе у графів і житиме. З чортами тепер житиме. І нікому до того нема ніякого діла і нікого тепер він не боїться! Годі.

Біля ліжка на лаві горіла жовта воскова тоненька свічечка. Тут же кухлик з водою стояв і мисочка з недогризеним огірком. На широкому дерев'яному ліжкові,—такому знайомому, давньому,—лежала мати, прикрита одною спідницею. Вона вся згорнулась, зщулилась і злегенька трусилась, наче бавилась. А очі дивились на Юхима винувато і так чудно, незвично. Вона не здивувалась, що він прийшов, ніби він допіру тут був і виходив на хвилинку із хати. Вона, видно, хотіла щось сказати йому, але не сміла, ждала від його слова.

Юхим підступив ближче, обережно причинивши двері, не грюкаючи вже так, як сінешними. Теплий, гідкий, кислий дух хати важко, тоскно наліг на лице, на груди. Мухи з густим дзижчанням підсліпуватو залітали по порожній хаті й сідали на голі, брудні стіни. Свічечка боязко закліпала, загойдала тінями по кутках і підлозі, загиженій, запльованій.

Мати лежала просто на дошках, а замість подушки сірів мішок з чимсь. Нікуди вона, видно, не виходила. І давно вже не виходила, лежала тут сама.

Юхим скинув шапку й тихо сказав:

— Добри-вечір, мамо.

— Добри-вечір Юсику...—пошептом відповіла вона.

Ні, вона не лаялась, не кричала й п'яна таки, здається, не була. Вона тільки трусилась і «добри-вечір» вимовила так, ніби їхала на труському возі.

— Вам холодно, мамо?

Вона нічого не відповіла; хотіла посміхнутись, але тільки скривилась жалібно й винувато. Юхим пошукав очима, чим би вкрити, але стіни були голі, нігде ні одежинки, ні ряденця, ні рушника, як в

камері для арештованих. Він скинув свою тужурку і прикрив нею спину й груди матері.

— Ноги-б мені... В ноги холодно. Як-би мені ноги зогріті, я була-б здорова...

Юхим скинув косоворотку й почав замотувати у неї ноги. Спідниця зсунулась і Юхим побачив брудну, в жовтих плямах, в слідах од бліх сорочку. З-під неї визирали великі, набухлі, білосині ноги з фіолетовими опуклими жилами й жилками. Вони щільно тулились одна до одної й дрібно трусились.

— Може погріть вам, мамо? Потерти?

— По-пог....рій, с..сину...

Юхим почав обережно долонями розтирати холодні вогкуваті ступні з покаліченими, брудними пальцями. Потім він сів на постіль. Одну ногу він клав собі на бік, підшовою до свого теплого тіла, прикривав її ліктем і грів; а другу тим часом розтирав долонями, обережно, ніжно мняв, хукав. Потім переміняв їх. Від ніг негарно пахло, з Юхима падав уже піт йому на руки, але він не спинявся ні на мить, щоб не дати ногам знову прохолонути.

От, здається, вже трохи потепліли. Він обережно прикрив їх спідницею і швидко скинув свої штани. Потім знов став розтирати, мняти, тулити до свого тіла. Нагрівши, поспішно одяг на них до колін штани, потім обмотав колошами, склав і зверху обгорнув спідницею.

Коли він підвівся і, витираючи з чола піт, подивився на матір, їй по жовтих, недужих щоках, по темних мішечках під очима ясно котилися сльози.

— Нічого, мамочко, нічого, ви видужаєте.

Вона нічого не сказала, але в-голос заплакала, мовчки тужно хитаючи головою з боку на бік. Юхим підсів до неї й обняв за плечі рукою.

— Сину мій!... Ой, сину-ж мій!..

Більше нічого вона не могла сказати.

— Годі, мамуню, годі, буде... Ну, що там! Не треба...

Він напнув на руку рукав своєї сорочки і став, як дитині, витирати сльози, бо вони заливали їй рота і вона облизувала їх. А тіло своє притулив щільно до неї й лівою рукою обіймав то в одному місці, то в другому, щоб скрізь зігріти. Пасми волосся, немитого, злиплого, з лупою, звисали з лоба на лице; він їх обережно одвів, пригладив на голові. А мати від цього ще дужче плакала, і шепотіла щось, і гірко качала головою.

— Ну, годі, мамочко, годі. Засніть трошки.

— Ой, та й погана-ж я, синку мій, ой, та й погана-ж! Ой, божечку мій, що-ж мені робить?!

Їй треба було заснути, зігритись, спочити. А завтра покликали-б лікаря. Але мати не хотіла заснути. Їй хотілось щось сказати йому,—це видно було з усього. І не сміла, не могла. Не могла переступити через перше слово. Там далі вже пішло-б легше тільки-б через перше слово.

— Сину... Там у мисничку... Послідній раз, Юсику!.. Там у мисничку синенька пляшечка...

Вона схопила її тремтливими, жовтими, старечими руками цю синеньку, од якогось лікарства, пляшечку і піднесла до жадібно розкритих синіх уст. Ну, вже годі. Ні, ще раз, хапаючись, благаючи, з соромом дивлячись на Юхима, присмокталась. Запахло солодко-їдким духом самогонки.

Але синенька пляшечка допомогла. Ну, тепер нехай знає Юша, яка його мати, нехай все знає?

І заплущивши очі, лежучи лицем до гори, безживно, рівно, терпко, як сліпа, як про чуже, розказала все Юхимові.

Вона була молода, вона була гарна, і граф тоді був молодий. Юхимові як палицею по серцю вдарило і він далі вже знав сам: вона стала його полюбовницею. Граф її напоював винами, шовками обдаровував, у рознусту вводив.

А тато бачив, знав, співав «Світе тихий, свяття славы» і мовчки, ніколи слова не сказавши їй, нишком випивав. А потім почав кашлять і помер. А коли графи виїхали, то й вона почала так само, як тато, пити. Та так і досі. Оце й усе. А тепер і до бога можна. Підождають-би тільки графа та разом з ним. Нехай-би поставив їх у парі перед Овдієм. Та що-ж, той і на тім світі перед графом змовчав-би. А то ще й у некло-б за його пішов. Тільки кашляв-би та співав «Світе тихий». Ще й просив-би бога, щоб їй та графові найкраще місце в раю одвели, за їхню ласку до його, за те, що життя йому одібрали.

З-під заплущених очей материних на суворі, недужі, порожевілі від горілки й слів щоби виповзли дві каламутні, важкі сльози. Світло свічки стало Юхимові в очах гарячим, розхлюпанним, в гольчастих довгих промінях.

Другого дня на підвір'ї дядихи з'явився од графів посланець, лакей Митрохван, той самий чоловічок у парусиновій блузі з гудзиками, що приходив

уперше. Граф прохали господіна Молочайченка сказати, коли їх треба сподіватись у графський дім. На це господін Молочайченко сказав, що не треба сподіватися зовсім, бо він учителювать у графів більше не буде. Ні грошей йому від них не треба, нічого, а тільки хай Митрохван, коли його ласка, збере всі його Юхимові речі в чемоданчик і привезе сюди. Юхим йому гарненько подякує.

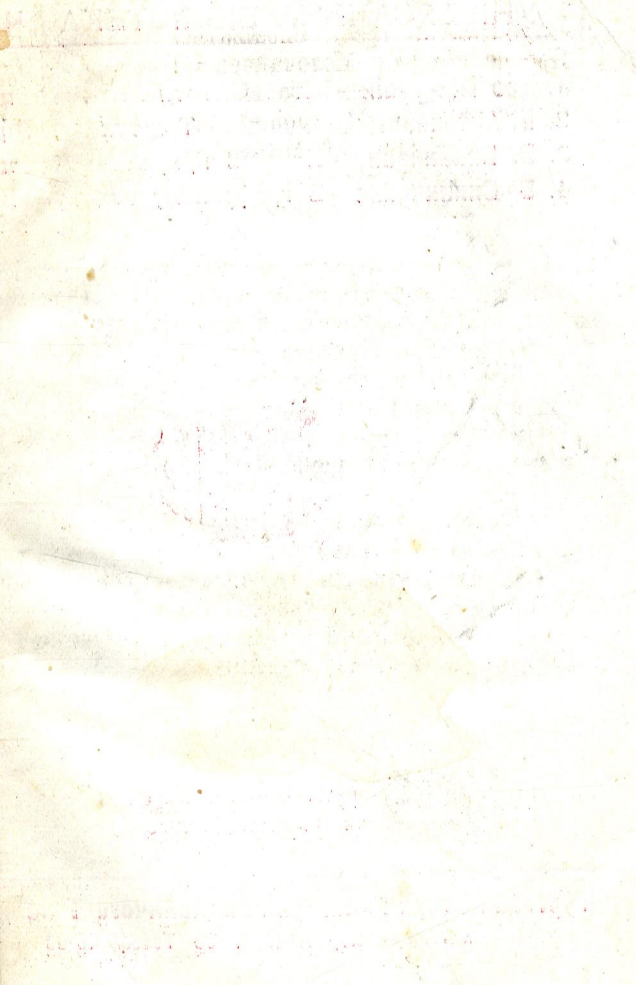
Але Митрохванові не довелось привезти Юхимові речі, бо вони тої-же таки ночі згоріли разом з графським будинком, економією, стайнями, ожередами, рожевою кімнатою.

Ніколи ще містечко не бачило такої страшної пожежі. Спалахнуло мало не зо всіх боків в один і той-же час. Трохи не згорів увесь офіцерський відділ, що п'яний покотом спав у великій парадній залі.

Вогонь бачили за двадцять верстов у степу. А на подвір'ї Юхима було видно як увечері, коли за млинами заходить червоне, розгніване сонце. І довго після того, як графи виїхали, як стояв у містечку «карательний отряд», куріли стіни будинку й смерділо по містечку паленим.

З /VI—18.
Княжа Гора.
Канівщина.

1. **Гео Шкурупій**—Штаб Смерти
2. **Б. Антоненко-Давидович**—Тук-тук . .
3. **В. Винниченко**—На лоні природи . .
4. **В. Винниченко**—В графському маєтку. . ц. 30 к.

Ціна 30 коп.

№ 20. Квітень 1926

Гуртова комора і книгарня Видавничого Т-ва „ЧАС“:

Київ, вул. Короленка, ч. 38. Телеф. 46-83.

1966

рл 631

В. Винниченко

В графському